

3 1761 00296395 7

UNIVERSITY OF TORONTO

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wunsch**

herausgegeben

von

Richard Wunsch und **Ludwig Deubner**
in Königsberg i. Pr.

Siebenter Band

1908—1909

Gießen 1909

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Inhaltsverzeichnis des siebenten Bandes

- Schmidt, Wilhelm:** Geburtstag im Altertum (1. Heft).
Appel, Georgius: De Romanorum precationibus (2. Heft).
Tambornino, Julius: De antiquorum daemonismo (3. Heft).

846608

De antiquorum daemonismo

scripsit

Julius Tambornino

Gießen 1909
Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**

in Königsberg i. Pr.

VII. Band 3. Heft

BL

25

R. 31

R. 4

Heft. 3

27. 5. 59

Kap. II und III sind auch gesondert als Dissertation von
Münster 1909 unter dem Titel *De antiquorum daemonismo capita
duo* erschienen.

Prooemium

Cum Krollii praeceptoris mei auctoritate incitatus Graecorum de daemonibus opinionem cognoscere studerem, certa quaedam huius opinionis pars magis magisque animum meum capessivit. possessionis opinio, quam, cum saepissime quidem a viris doctis occasione data leviter tangi, nondum autem ratione quadam adhibita comprehensam viderem, proprio tractatu explanare consilium cepi. Ad exeuntem vero antiquitatem cum animum adverterem, multum me in Christianorum litteris versari opus fuit, breviterque illustrare operae pretium esse cognovi, quomodo Christiani aequalium superstitionem secuti sint. Ita autem commentationem meam institui, ut, priusquam ad rem accederem, eos locos, qui ad ipsam Graecorum et Christianorum daemonismi opinionem spectant, describerem. altero capite, quid Graeci, tertio, quid Christiani de lymphatione credidissent exponerem.

Maxima librorum pars, ex quibus testimonia sumpsit, illa aetate conscripta est, quam vulgo hellenisticam appellare consuevimus, qua aetate cum veteres Graecorum di variarum gentium numinibus commixti confusique paulatim obscurarentur, Graeci ipsi suorum deorum auxilio non iam confidentes barbaris diis se dederent maximumque omnibus dubium afferretur, quomodo numen venerandum et expiandum esset (cf. verbi causa Fr. Cumont *Les religions orientales dans le paganisme romain* (Paris 1907); Preller-Jordan *Röm. Mythologie* II³ (Berlin 1883) p. 359 sqq.; P. Wendland *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum u. Christentum* (Tübingen 1907)

p. 77 sqq.; G. Wissowa *Religion und Kultus der Römer* (München 1902) p. 289 sqq.), fieri sane non potuit, quin omnis generis superstitio propagaretur animosque occuparet; eoque magis antiquos homines hac vana doctrina constringi necesse erat, quod orientales religiones post Alexandri magni aetatem ex oriente progredientes ut vastum flumen super eos se effundere coeperant. Nullum autem superstitionis genus ea aetate tantopere florere videmus, quam possessionis opinionem: omnes perpaucis eruditis exceptis in summo timore erant, ne ab aliquo numine nescio qua de causa invaderentur et maximis malis afficerentur, magnus numerus *exorcistarum* ubique pervagabantur et homines a sacris illis morbis liberare se posse promittebant. Etiam Christiana religio, quae quamquam non ex hoc mundo esse dicebatur, tamen, ut homines sibi conciliaret, eorum moribus accommodaretur oportebat, tantum aberat, ut illam superstitionem de medio tolleret, ut eam protegeret penitusque exaedificaret.

CAPVT PRIMVM

Testimoniorum collectio

I. Loci Graecorum opinionem illustrantes

Aeschylus, sept. v. 992 Eteocles et Polynices appelluntur *δαιμονῶντες ἐν ἄτα*.

choeph. v. 563sq. Orestes dicit de patria sua:

καὶ δὴ θυρωρῶν οὐτις ἂν φαιδρῆ φρενὶ | δέξαιτ', ἐπειδὴ δαιμονῆ δόμος κατοῖς.

Pindarus, Pyth. III v. 137sqq.:

ἀλλ' ἐπεύξασθα μὲν ἐγὼν ἐθέλω

Ματρί, τὰν κοῦραι παρ' ἐμὸν πρόθυρον σὺν Πανὶ μελλονται θαμὲ σεμνὰν θεὸν ἐνύχιαι.

Schol. ad v. 137: *καθάρτεια τῆς μαρίας ἢ θεός, καὶ τὸν Διόνυσον δὲ καθαρτικὸν τῆς μαρίας φασί.*

Sophocles, Trach. v. 1233sq. Hyllus, qui Iolam in matrimonium ducere non vult, dicit:

τίς γάρ ποθ', ἢ μοι μητρὶ μὲν θανεῖν μόνῃ | μεταίτιος, σοὶ δ' αὖθις ὡς ἔχεις ἔχειν, | τίς ταῦτ' ἂν, ὅστις μὴ ἐξ ἀλαστόρων νοσοῖ, | ἔλοιτο:

Euripides, Hippolyt. v. 141sq. chorus dicit Phaedrae:

*σὺ γὰρ ἔνθεος ᾧ κοῦρα
εἶτ' ἐκ Πανὸς εἶθ' Ἐκάτας
ἢ σεμνῶν Κορυβάντων
ἢ ματρὸς ὀρείας φοιτῆς.*

Schol. ad v. 141: ἔνθεοι λέγονται οἱ ἐπὶ φάσματός τινος ἀραιροθέντες τὸν νοῦν καὶ ἐπ' ἐκείνου τοῦ θεοῦ τοῦ φασματοποιοῦ κατεχόμενοι καὶ τὰ δοκοῦντα ἐκείνῳ ποιοῦντες.

Hercul. v. 861sqq. Lyssa dicit:

οὔτε πότιος οὔτιω κύμασι στένων λάβρος,
οὔτε γῆς σεισμός χειρανοῦ τ' οἴστρος ὠδίνας πνέων,
οἷ' ἐγὼ στάδια δαμοῦμαι στέρον εἰς Ἡρακλῆος.

Phoeniss. v. 887sqq. de Eteocle et Polyneice:

ἐξείνο μὲν γὰρ πρῶτον ἦν
μηδένα πολίτην μηδ' ἄνακτ' εἶναι χθονός,
ὥς δαμονῶντας δάμοισιρέψοντας πόλιν.

Schol. ad v. 889: σκληροῦ δαίμονι καὶ ἀπανθρώπῳ χρώμενοι.

Hippocrates, de morb. sacr. ed. Wilamowitz Lesebuch I 2 p. 271, 8sqq.:

ἔμοι δὲ δοκέουσιν οἱ πρῶτοι τοῦτο τὸ νόσημα ἰρῶσαντες τοιοῦτοι εἶναι ἄνθρωποι οἷοι καὶ νῦν εἶσι, μάγοι τε καὶ καθαρταὶ καὶ ἀγύρται καὶ ἀλαζόνηες . . . οὔτως οὖν ἔμοιγε δοκέουσι οἵτινες τούτῳ τῇ τρόπῳ ἐγχειροῦσιν ἰᾶσθαι ταῦτα τὰ νοσήματα, οὔτε ἰρὰ νομίζουσιν εἶναι οὔτε θεῖα. ὅσον γὰρ ἐπὶ καθαρῶν τοιοῦτων μετὰστατα γίνεται καὶ ἐπὶ θεραπείης τοιῆσδε, τί κωλύει καὶ ἐπ' ἐτέρων τεχνημάτων ὁμοίων τούτοις ἐπιγίνεσθαι τοῖς ἀνθρώποις καὶ προσπίπτειν; ὥστε μηκέτι τὸ θεῖον αἴτιον εἶναι, ἀλλὰ τι ἀνθρώπινον. ὅστις γὰρ οἷός τε περικαθαίρων ἐστὶ καὶ μαγεῖων ἐπάγειν τοιοῦτον πάθος, οἷτος δὲν ἐπάγοι ἕτερα τεχνησάμενος, καὶ ἐν τούτῳ τῇ λόγῳ τὸ θεῖον ἀπόλλυται. τοιαῦτα λέγοντες καὶ μηχανόμενοι προσποιέονται πλέον τι εἰδέναι, καὶ ἀνθρώπους ἐξαλαπίουσι προσπιθέμενοι αἰτιοῖς ἀγνεύας τε καὶ καθαρότητος, ὅτι πολλὰς αἰτιοῖσι τοῦ λόγου ἐς τὸ θεῖον ἀφίξει καὶ τὸ δαιμόνιον. . . . καὶ ἦν μὲν βροχῆται ἢ τὰ δεξιὰ σπᾶται, μητέρα θεῶν φασὶ αἰτίη εἶναι. ἦν δὲ δεξιότερον καὶ ἐπιτονώτερον φθέρηται, ἥπαρ εἰκάζουσιν καὶ φασὶ Ποσειδέωνος αἴτιον εἶναι, ἦν δὲ λεπτότερον καὶ πιχνότερον, οἷον ὕρονθεσ, Ἄπολλων νόμος, ἦν δὲ ἀσπρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀφίη καὶ τοῖσι ποσὶ λακτίζη, Ἄσπρης τὴν αἰτίην ἔχει. οἷον δὲ νεκρὸς δέσματα παρίσταται καὶ φόβοι καὶ παράνοια καὶ ἀναληθῆσεις ἐκ τῆς κλίτης καὶ φεύξιες ἔξω. Ἐκείνης φασὶν εἶναι ἐπιβολὰς καὶ ἰσῶων ἐρῶδους. καθαρμοῖσι τε χροῦνται καὶ ἐλασίδῃσι καὶ ἀροσιώτατόν τε καὶ ἀθεώτατον πρῆγμα ποιέουσιν, ὥς ἔμοιγε δοκεῖ.

Aristophanes, vesp. v. 8 Xanthias dicit Sosiae:

ἀλλ' ἢ παραφρονεῖς ἔτεδν ἢ χορυβαντιῆς.

Schol. ad hunc versum: *μαίνῃ· παρόσον οἷτοι οἱ δαίμονες·
μανίας καὶ θειασμοῦ*¹ εἰσιν ἐμπορηιζοί.

Ibid. v. 118sq. filius patrem ab insania liberare vult:
εἴτ' αὐτὸν ἀπέλων κάκῳθαι²· ὁ δ' οὐ μάλα³.

Schol. in versum 119: *ὡς μανόμενος καὶ καιεχόμενος ἐπὶ
θεῖον ἀπὸ τοῦ τὰ τῶν Κορυβάντων ἐποίει αὐτῷ μυστήρια ἐπὶ
καθαρωῶ τῆς μανίας.*

Thesmophor. v. 1053sq. Mnesilochos dicit:

ὡς ἐζορεμάσθην

λαμόμιγ' ἄχι δαίμονων.

eccles. v. 1068sq. puella quaedam exclamat:

ὦ Ἡράκλεις, ὦ Πᾶρες, ὦ Κορυβαντες, ὦ Λισυζώω.

Plut. v. 39:

τί δῆτα Φοῖβος ἔλασεν ἐκ τῶν σιεμμάτων: Schol. ad hunc
versum: *σιέσανοι ἐπὶ τοῦ τρίποδος ἔκειντο, οὗς ἡ Πυθία ἐν τῇ
κεφαλῇ φοροῦσα ἐκατεῖετο. ἦν δὲ ἡ Πυθία γενί, ἡμῖς, ὡς
φασιν, ἐπικαθμένη τῷ τρίποδι τοῦ Ἀλόλλωνος καὶ διαιροῦσα
τὰ σέλη πονηρὸν καίωθεν ἀναδιδόμενον λνεῖμα διὰ τῶν γεννη-
τικῶν ἐδέχετο μορίων. καὶ οὕτω μανίας πληρομένη, καὶ τὰς τρίχας
λέονσα καὶ ἀγρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀποπέμπουσα καὶ τᾶλλα πάντα
ποιούσα, ὅσα οἱ μανόμενοι ποιεῖν εἰθέασιν, τὰ τῆς μαντίας· ἢ
μᾶλλον μανίας ἐφθέργειο ῥίμια. ἢ καὶ δαίμων τις ἦν οὕτω
καλούμενος πύθων, ἄφ' οὗ ἡ Πυθία κατωρομάζετο*³.

Ibid. v. 372 Blepsidemus quaerit ex Chremylo: *μῶν οὐ
κέκλωμας, ἀλλ' ἰσπρακας:* respondet Chrem: *κακοδαίμονῆς.*

Ibid. v. 500sq.:

ὡς μὲν γὰρ νῦν ἡμῖν ὁ βίος τοῖς ἀνθρώποις διάκειται,

τίς ἂν οὐχ ἰγοῖτ' εἶναι μανίαν κακοδαίμονιαν ἢ ἔτι μᾶλλον:

¹ ἐκθειασμοῦ codd., ἐνθουσιασμοῦ L. D. Dowdall. θειασμοῦ scripti
Krollio suadente.

² (Scil. ἐπιθήετο): *μετὰ τοῦ ἐκορυβάντις, ὁ δ' αὐτῷ ἐμπάνω ἤξας
ἐδίκαζεν ἐς τὸ Κανὸν ἐμπυόν. ὅτε δῆτα ταύταις ταῖς τελέταις οὐκ ἀγέλει,
διέπλευσεν εἰς Ἀγίνας . . .*

³ Eodem fere modo loquitur de Pythia Io. Chrysost. in I Cor. hom.
29, 1 (Migne LXI 242); de hac congruentia verba fecit E. Bethe *Rhein.
Mus.* LXII (1877) 467.

Diogenes trag., TGF² Nauck p. 776sq.:

καίτοι κλύω μὲν Ἀσιάδος μιτρηφόρους | Κυβέλης γυναῖκας,
παῖδας ὀλβίων Φρυγῶν, | τυπάνοισι καὶ ῥόμβοισι καὶ χαλκοτύπων |
βόμβοις βρεμούσας ἀντίχερσι κυμβάλων | σοφὴν θεῶν ἑμνηθὸν
ἰατρὸν ὄμμα.

Tragicus inc., frg. 375 (Nauck p. 910):

ἀλλ' εἴτ' ἔνυπνον φάντασμα φοβῆ
χθονίας ὄ' Ἐκάτης κῶμον ἐδέξω.

Xenophon, memorab. Socrat. I 1, 9:

τοὺς δὲ μηδὲν τῶν τοιούτων ολομένους εἶναι δαιμόνιον, ἀλλὰ
πάντα τῆς ἀνθρωπίνης γνώμης, δαιμονῶν ἔφη (ὁ Σωκράτης).
δαιμονῶν δὲ καὶ τοὺς μαντευομένους ἔ τοῖς ἀνθρώποις ἔδωκαν
οἱ θεοὶ μαθοῦσι διακρίνειν, οἷον εἴ τις ἐπερωτώη, πότερον ἐπι-
στάμενοι ἠγιοχεῖν ἐπὶ ζεύγος λαβεῖν κρεῖττον ἢ μὴ ἐπιστάμενοι.

Ibid. II 1, 5:

καὶ τηλικούτων μὲν ἐπικειμένων τῷ μοιχεύοντι κακῶν τε καὶ
αἰσχρῶν, ὄντων δὲ πολλῶν τῶν ἀπολυσόντων τῆς τῶν ἀφροδισίων
ἐπιθυμίας ἐν ἀδείᾳ, ὅμως εἰς τὰ ἐπικίνδυνα φέρεσθαι, ἄρ' οὐκ
ἦδη τοῦτο πανιάπασι κακοδαιμονῶντός ἐστιν;

Ibid. II 3, 19:

οὐκ ἂν πολλὴ ἄμαθία εἴη καὶ κακοδαιμονία τοῖς ἐπ' ὠφελείᾳ
πεποιημένοις ἐπὶ βλάβῃ χρῆσθαι;

Platon, Ion 533 E—534 A:

πάντες γὰρ οἱ τε τῶν ἐπῶν ποιηταὶ οἱ ἀγαθοὶ οὐκ ἐκ τέχνης
ἀλλ' ἐνθεοὶ ὄντες καὶ κατεχόμενοι πάντα ταῦτα τὰ καλὰ λέγουσι
ποιήματα, καὶ οἱ μελοποιοὶ οἱ ἀγαθοὶ ὡσαύτως, ὥσπερ οἱ κορυ-
βαντιῶντες οὐκ ἔμφορονες ὄντες ὀρχοῦνται, οὕτω καὶ οἱ μελοποιοὶ
οὐκ ἔμφορονες ὄντες τὰ καλὰ μέλη ταῦτα ποιοῦσιν.

leges VII 790 D—E:

τεκμαίρεσθαι δὲ χρὴ καὶ ἀπὸ τῶνδε, ὡς ἐξ ἔμπειρίας αὐτὸ
εἰλήφασι καὶ ἐγνώκασιν ὃν χρήσιμον αἰ τε τροφοὶ τῶν σιμικρῶν
καὶ αἰ περὶ τὰ τῶν Κορυβάντων ἰάματα τελοῦσαι· ἠγίκα γὰρ ἂν
που βουλήθῃσιν κατακοιμίζειν τὰ δυσπνοῦντα τῶν παιδίων αἰ
μητέρες, οὐ ἤσυχίαν αὐτοῖς προσφέρουσιν ἀλλὰ τοῖναντίον κί-
νησιν ἐν ταῖς ἀγκάλαις ἀεὶ σείουσαι . . . , καθάπερ ἢ τῶν ἐκ-
φρόνων βακχειῶν ἰάσεις ταύτη τῇ τῆς κινήσεως ἄμα χορείᾳ καὶ
μούσῃ χροόμεναι.

Ibid. 815 C:

ὄση βακχεία ἐστὶ καὶ τῶν ταύταις ἐπομένων, ὡς Νύμφας
τε καὶ Πάνας καὶ Σατύρους ἐπονομάζοντες, ὡς φασὶ, μιμοῦνται
κατοικωμένους, περὶ καθαρμούς καὶ τελειάς τινας ἀποτελούντων.

Demosthenes II 20:

καίτοι ταῦτα, καὶ εἰ μικρά τις ἰγείται, μεγάλα, ὦ ἄνδρες
Ἀθηναῖοι, δείγματα τῆς ἐκείνου (τοῦ Φιλίππου) γνώμης καὶ κακο-
δαιμονίας ἐστὶ τοῖς εἰρηνοῦσιν.

VIII 16 de Byzantium infidelitate:

ἢ Δία, κακοδαιμονῶσι¹ γὰρ ἄνθρωποι καὶ ἐπερβάλλουσιν
ἀνοία.

Dinarchus I 91:

εἰ μὲν οὖν ἔτι δεῖ τὴν πόλιν τῆς Δημοσθένους πονηρίας καὶ
ἀνυχίας ἀπολαύειν, ἴνα πλείω κακοδαιμονῶμεν — οὐ γὰρ ἔχω τί
ἄλλο εἶπω —, στεροχτέον ἂν εἴη τοῖς συμβαίνουσιν.

Plinius, nat. hist. XVIII 118 (Mayhoff):

quin et prisco ritu puls fabata suae religionis diis in sacro
est. praevalens pulmentari cibo, set hebetare sensus existimata
insomnia quoque facere, ob haec Pythagoricae sententiae dam-
nata, ut alii tradidere, quoniam mortuorum animae sint in
ea, qua de causa parentando utique adsumitur.

Flavius Iosephus antiq. Iud. VI 8, 2:

τὸν Σαούλον δὲ περιήρχετο πάθη τινὰ καὶ δαιμόνια πνευ-
μοὺς αὐτῷ καὶ σιραγγάλας ἐπιπέροντα, ὡς τοὺς ἰατροὺς ἄλλη, μὲν
αὐτῷ Θεραπείαν μὴ ἐπινοεῖν, εἰ δὲ τίς ἐστὶν ἐξῆρδειν δυνάμενος
καὶ ψάλλειν ἐπὶ κινύρα, τοῦτον ἐκέλευσαν ζητήσαντας, ὁποῖαν
αὐτῷ προσήκῃ τὰ δαιμόνια καὶ ταρατή, ποιεῖν ἐπὲρ χειραλῆς
στάγια ψάλλειν τε καὶ τοὺς ὕμνους ἐπιλέγειν . . . ὁ δὲ Ἰεσαῖος
πέμπει τὸν υἱὸν καὶ ξένια δοῦς κομίσει τῷ Σαούλῳ. ἔλθοντι δὲ
ἰσθῆ καὶ ποιήσας ὀπλοφόρον διὰ πάσης ἡγε μιῆς· ἐξῆρδειο γὰρ
ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὴν ἀπὸ τῶν δαιμονίων ταραχὴν, ὅπῃτε αὐτῷ ταῦτα
προσέλθοι, μόνος ἰατρὸς ἦν λέγων τε τοὺς ὕμνους καὶ ψάλλων
ἐπὶ τῇ κινύρα καὶ ποιῶν ἐαυτοῦ γίνεσθαι τὸν Σαούλον.

Ibid. VIII 2, 5:

παρέσχε δ' αὐτῷ (τῷ Σολόμωνι) μαθεῖν ὁ Θεὸς καὶ τὴν κατὰ

¹ κακοδαιμονῶσι habent codd. et rhetores, qui hunc locum afferunt;
Wolf, Lobeck ad Phryn. p. 79 mutant in κακοδαιμονῶσι.

τῶν δαιμόνων τέχνην εἰς ὠφέλειαν καὶ θεραπείαν τοῖς ἀνθρώποις· ἐπιφθὰς τε συνταξάμενος αἷς παρηγορεῖται τὰ νοσήματα καὶ τρόπους ἐξορκιώσεων κατέλιπεν, οἷς οἱ ἐνδούμενοι τὰ δαιμόνια ὡς μηκέτι ἐπανελθεῖν ἐκδιώξουσι. καὶ αὕτη μέχρι νῦν παρ' ἡμῖν ἡ θεραπεία πλεῖστον ἰσχύει· ἰσότηρσα γάρ τινα Ἐλεάζαρον τῶν δημοφύλων Οὐεσπασιανοῦ παρόντος καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ καὶ χιλιάρχων καὶ ἄλλων στρατιωτικοῦ πλῆθους ὑπὸ τῶν δαιμονίων λαμβανομένους ἀπολύοντα τούτων. ὁ δὲ τρόπος τῆς θεραπείας τοιοῦτος ἦν· προσφέρων ταῖς ἡμέραις τοῦ δαιμονιζομένου τὸν δακτύλιον ἔχοντα ὑπὸ τῆ σφραγίδι ἤϊζαν, ἐξ ὧν ὑπέδειξε Σολόμων. ἔπειτα ἐξείλκεν ὀσφρομένῳ διὰ τῶν μυκτῆρων τὸ δαιμόνιον, καὶ πεσόντος εὐθὺς τὸν ἀνθρώπου μηκέτ' εἰς αὐτὸν ἐπανήξειν ὠρκοῦ Σολομώνος τε μεμνημένος καὶ τὰς ἐπιφθὰς, ὡς συνέθηγεν ἐκείνος, ἐπιλέγων. βουλόμενος δὲ πείσαι καὶ παρυσίῃσαι τοῖς παρατηγχανοῦσιν ὁ Ἐλεάζαρος, ὅτι ταύτην ἔχει τὴν ἰσχύν, ἐτίθει μικρὸν ἔμπροσθεν ἤτοι ποτήριον πλήρες ὕδατος ἢ ποδόμπτρον, καὶ τῷ δαιμονίῳ προσέταγεν ἐξιδὼν τὸν ἀνθρώπου ταῦτα ἀνατρέψαι καὶ παρασχεῖν ἐπιγῶνα τοῖς ὀφθαλμοῖς, ὅτι καταλέλοιπε τὸν ἀνθρώπου.

bell. Iud. VII 6, 3:

τῆς φάραγγος δὲ τῆς κατὰ τὴν ἄρκιον περιεχοῦσης τὴν πόλιν (τὰ Ἱεροσόλυμα) Βαάρας ὀνομάζειται τις τόπος, ὃς φέρεται ἤϊζαν ὀμωμένως λεγομένην αὐτῷ. αὕτη φλογὶ μὲν τὴν χροῖαν ἔοικε, περὶ δὲ τὰς ἐσπέρας σέλας ἀναστράπτουσα τοῖς ἐπιούσοι καὶ βουλομένοις λαβεῖν οὐκ ἔστιν εὐχεύματος, ἀλλ' ὑποφύγει καὶ οὐ πρότερον ἴσταιται, πρὶν ἂν τις οὖρον γυναικὸς ἢ τὸ ἔμμηρον αἷμα χέῃ κατ' αὐτῆς . . . ἔστι δὲ μετὰ τοσοῦτων κινδύνων διὰ μίαν ἰσχύν περισπούδατος· τὰ γὰρ καλούμενα δαιμόνια, ταῦτα δὲ πονηρῶν ἔστιν ἀνθρώπων πνεύματα τοῖς ζῶσιν εἰσδύμενα καὶ κτείνοντα τοὺς βοηθείας μὴ τυγχάνοντας, αὕτη ταχέως ἐξελαύνει. κἄν προσερχθῆ μόνον τοῖς νοσοῦσι.

Plutarchus, quaest. conv. 706 D:

οἱ μάγοι τοὺς δαιμονιζομένους κελεύουσι τὰ Ἐφέσια γράμματα πρὸς αὐτοὺς καταλέγειν καὶ ὀνομάζειν.

Lucull. IV:

Μιτληναίους δ' ἀντικρὺς ἀρεσιῶτας ἐβούλετο μὲν εὐγνωμονῆσαι καὶ δίκης τυχεῖν μειρίας (ὁ Λούκουλλος), ἐφ' οἷς περὶ Μάνιον ἐξήμαρτον, ὡς δ' ἐώρα κακοδαιμονοῦντας ἐπιπλεύσας ἐκράτησε μάχη καὶ κατέκλεισεν εἰς τὰ τεῖχη.

Ps. Plutarehus, de flux. 16 = Ps. Aristoteles, mir. ausc. 166:

ἐν τῷ Νεῖλῳ ποταμῷ γεννᾶσθαι λίθον φασὶ καίμῃ παρά-
μοιον, ὃν ἂν ζύνες ἴδωσιν. οὐχ ἑλασιοῦσι. στυλιεὶ δὲ καὶ τοῖς
δαίμονι τι γεινομένοις καυόχοις· ἕνα γὰρ τῷ ληροσεθῆναι ταῖς
ῥῖσιν ἀπέρχεται τὸ δαιμόνιον.

Hymn. Orphic. 39 v. 1sq. ed. Abel¹:

κακλίσω χθονὸς ἀνείων βασιλῆα μέγιστον | Κίρβανι' ὀλβιά-
μοιρον, Ἀρήριον, ἀπροσόρατον, | ρυτιερῶν Κουθῆτα, γορῶν ἀπο-
παύστορα δεινῶν, | φαντασιῶν ἐπαρωγόν.

Sequuntur loci ex Papyris magicis sumpti, quippe
quae ex libris fluxerint, quas ineunte secundo post Chr. n.
saeculo conscriptos esse verisimillimum est. cf. A. Dieterich
Abrahas (Leipzig 1891) p. 155.

Papyrus Parisina ed. Wessely *Denkschriften d. Kaiserl.
Akad. d. Wissensch. phil.-hist. Klasse XXXVI* (1888) 44sq.,
v. 86sq.:

φελαιτήριον πρὸς δαιμονιζομένους· οὐζζκονν ἰλ. ιαφγλ
ἀπάλλαξον ζεξενπεροουβαρβαραρχε.

v. 1227sq.:

πρωῆξις γενναία ἐκβάλλουσα δαίμονας. λόγος λεγόμενος ἐπὶ
τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ. βάλε ἔμπροσθεν αὐτοῦ κλώνας ἐλαίας, καὶ
ὑπισθεν αὐτοῦ σταθεὶς λέγεις· χαῖρε φρονθι Ἰβραάμ, χαῖρε
προντε Ἰσάκ, χαῖρε πνοντε Ἰακώβ, Ἰησοῦς π Χριστὸς² μι
ἅγιος, Ἰ πνεῦμα ψιφρηνηωθεθαριε Ἰ ιωσφιγεθσαχονν Ἰ ιωσφι
ενα ιωω Σαβᾶνθ μαρτετεν σομ σωῆσαβολ ἀπὸ τοῦ δεῖνα³ σα-
τετενροσθ παῖ π ἐκάθατος Ἰ δαίμων μι Σαιανῆς¹ εθρηωρθ.
ἐξορζίζω σε δαίμων. ὅστις ποτ' οὐν εἶ. κατὰ τοῦτον τοῦ θεοῦ
σαβαρβαρβα θιωθ σαβαρβαρβα θιονθ σαβαρβαρβα θιωννθ σαβαρ-
βαρβα φαι, ἐξελθε δαίμων, ὅστις ποτ' οὐν εἶ. καὶ ἀπόστηθι ἀπὸ
τοῦ δεῖνα³ ἄρτι ἄρτι, ἰθι. ἐξελθε δαίμων, ἐπεὶ σε δεσμεύω
δεσμοῖς ἀδαιμαντίναις, ἀλόντις, καὶ παραδίδομι σε εἰς τὸ μέλιον

¹ Composita est hymnorum collectio primo vel secundo post Chr. n.
saeculo, cf. Petersen, *Philol.* XXVII (1868) 385sq., aliquanto vetustiorē
eam esse indicat A. Dieterich, de hymnis Orphicis, Marburgi 1891, p. 25.

² Χρηστος, quod exstat in papyro, a viro docto Wessely mutatur in
Χριστός; papyri lectionem servandam esse apparet ex iis, quae v. d. Fr. Blab
exposuit *Grammatik d. neudamentl. Griechisch*² Berlin 1902, p. 70 et 67.

³ δεῖνα per compendium scriptum.

¹ σαδανας pap.

χάος ἐν τῆς ἀπωλείας¹. ποίησις· ζ̄ κλῶνας ἐλαίας ἄρας τὰς
 μὲν ἕξ δῆσον οὐρανὸν καὶ κεφαλὴν ἐν καθ' ἐν, τῷ δὲ ἐνὶ δέρε
 ἐξορκίζων. κρύβε (ὅτε²) ἐπράχθη. ἐκβάλλων περιάπτε τὸν
 δεῖνα³ φυλακτῆριον, ὃ περιπέθησιν ὁ κάμων⁴ μετὰ τὸ ἐκβαλεῖν
 τὸν δαίμονα. ἐπὶ κασσιτερίνου πετάλου ταῦτα· βωρ φωρ φορ
 βαφορ φορβα βες χαριν βαν βωτε φωρ βωρφορβα φορβα φορβα
 φορβα φαρβαιη φωρβα φαρβα φωρ φωρ φορβα βωρφορφορβα
 φορφορφορβα βωρφορφορβα παμφορβα φωρφωρφορβα φύλαξον
 τὸν δεῖνα³ καὶ ἄλλο ἔχει φυλακτῆριον. ὕπου τὸ σημεῖον τοῦτο χ
 sequitur lacuna novem versuum.

Ibid. v. 2145sqq.:

τρίστιχος Ὀμήρου πάρεδρος·

ὣς εἰπὼν τάφροιο διήλασε μώνυχας ἵππους = K 564

ἄνδρας τ' ἀσπείροντας ἐν ἀργαλέοισι φρόνοισιν⁵ = K 521

αὐτοὶ δ' ἰδρῶ πολλὸν ἀπενίζοντο θαλάσῃ = K 572

τούτους τοὺς στίχους ἐάν τις ἀποδράσας φορῆ ἐν σιδηρᾷ λάμνῃ,
 οὐδέποτε εὔρεθήσεται — enumerantur aliae res, quae versibus
 Homeriaceis efficiuntur; v. 2166 legimus: σὺ δὲ βαστάξας τὴν
 λάμναν εἰς τὴν πληγὴν ἕξεις μέγα ἀγαθὸν πρὸς τε ὑπερέχοντας
 ἢ δεσπότας ἢ ἑτέρους τινάς. ἔση γὰρ ἔνδοξος, πιστικὸς καὶ δαί-
 μονας καὶ θῆρας ἀποπέμπει.

Eiusdem papyri v. 2622sqq. describunt incantamentum,
 quo mulier quaedam cogitur virum amare. Ad hoc incanta-
 mentum amuleto opus est v. 2694sqq.: τὸ δὲ φυλακτῆριον ὃ
 δεῖ σε φορεῖν· εἰς φιλύρινον γράψον κινναβάρι⁶ τὸ ὄνομα τοῦτο·
 εποιησι κωπιτο βαι βαιτο καρακωπιτο καρακωπιτο χιλοκωπιτο
 βαι. γράψε ν. φύλαξόν με ἀπὸ παντὸς δαίμονος ἀερίου καὶ
 ἐπιγείου καὶ ὑπογείου καὶ παντὸς ἀγγέλου καὶ φαντάσματος καὶ
 οσιασμοῦ καὶ ἐπιτομπῆς, ἐμὲ τὸν δεῖνα. καὶ εἰλήσας φροινκίη
 δέρμαι καὶ ἀπαρτίσας φόρει περὶ τὸν τράχηλον.

Ibid. v. 3007sqq. (hoc incantamentum denuo ediderunt

¹ ἀπωλείας pap.

² ὅτε supplevi Krollio suadente.

³ δεῖνα per compendium scriptum.

⁴ verba, quae in papyro leguntur: εκβα. λων περιαπτε τον δεινα
 φυλακτῆριον οπερ τιθηται ο κάμων κτλ. nullum habent sensum; emendationem
 supra prolatam debeo viro doctissimo Radermacher.

⁵ ἀργαλέοισι φρόνοισι habent codices Odysseae.

⁶ κινναβαρι pap.

A. Dieterich *Abrazas* p. 138sq. et A. Deißmann *Licht von Osten* (Tübingen 1908) p. 181sq.):

πρὸς δαιμονιαζομένους¹ *Πιβήχως δόκιμον· λαβὼν ἔλαιον
διμψαλίζοντα μετὰ βοιάνης μασσιγίας καὶ λωτομήτρας ἔψει μετὰ
σαμψούχου ἀχρωτίστου λέγων· ἰωὴλ ὠσσαρθιωμι εμωρι θεω-
χιψοιθ σιδεμειωχ σωθη ἰωη μιμψωθιωωφ φερσωθι αειρουνω
ἰωη εωχαριφθα ἔξελθε ἀπὸ τοῦ δεῖνα κοινῶς. τὸ δὲ φυλακτήρι-
ον· ἐπὶ λαμνίῳ κασσιτερίῳ γράφε· ἰαῖω αβραωθιωχ φθα
μεσεντιν ἰαω φρωχ ἰαῖω χαρσοχ καὶ περιάπτει τὸν πάσχοντα.
παντὸς δαίμονος φρικτὸν οὐ φοβεῖται². στήσας ἀντικρὺς ὀρξίζε.
ἔστιν δὲ ὁ ὀρξιζμὸς οὗτος· ὀρξίζω σε κατὰ τοῦ θεοῦ τῶν Ἑβραίων
Ἰησοῦ ἰαβα ἰαη αβραωθ αἰα θωθ ελε ἐλω αῖω εου ιι βαεχ
αβαρμας ἰαβα ραον αβελβελ λωνα αβρα μαρσια βρακιων περι-
φρανῆ, ὁ ἐν μέσῃ ἀρούρης καὶ χιόρος καὶ ὀμίχλης ταννητις³, κατα-
βάτω σου ὁ ἄγγελος ὁ ἀπαραίτητος καὶ εἰσκρινέτω⁴ τὸν περιπτά-
μενον δαίμονα τοῦ πλάσματος τούτου, ὃ ἔπλασεν ὁ θεὸς ἐν τῇ
ἀγίῳ ἑαυτοῦ παραδείσῳ, ὅτι ἐπέυχομαι ἕγιον θεὸν ἐπὶ αμμων
ιφεντανχω. λόγος· ὀρξίζω σε λαβρέια ἰακουθ ἀβλαναθανάλβα
αζραμι. λόγος· αωθ ἰωθα βαθρα χαχθαβαθρα χαμην ζελ αβρωωθ
σταβρασιλωθ ἀλλήλων ἰελωσαι ἰαῖλ ὀρξίζω σε τὸν σημιανθέντα τῷ
Ἰσραὴλ ἐν στέλῳ φωτίῳ καὶ νεφέλῃ ἱμερινῇ καὶ ἠνοσάμενον αὐ-
τοῦ τὸν λαὸν ἔργου Φαραὼ καὶ ἐπενέγκαντα ἐπὶ Φαραὼ τὴν
δεκάπληγον διὰ τὸ παρακούειν αὐτόν. ὀρξίζω σε πᾶν πνεῦμα δαι-
μόνιον κἀλήσαι, ὁποῖον καὶ ἂν ᾖς, ὅτι ὀρξίζω σε κατὰ τῆς σφραγίδος.
ἦς ἔθετο Σολομὼν ἐπὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ Ἰηρεμίου καὶ ἐλάλησεν. καὶ
σὺ κἀλήσον ὁποῖον ἂν ᾖς, ἐπουράνιον, ἢ ἀέριον, εἴτε ἐπίγειον,
εἴτε ὑπόγειον, ἢ καταχθόνιον, ἢ Ἰεβουσαῖον, ἢ Γεργεσαῖον, ἢ
Φερεζαῖον, κἀλήσον, ὁποῖον ἂν ᾖς, ὅτι ὀρξίζω σε θεὸν φωσφόρον.
ἀδάμαστον, τὸν τὰ ἐν τῇ καρδίᾳ πάσης ζωῆς ἐπιστάμενον, τὸν
χοσιπλάστην⁵ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, τὸν ἐξαγαγόντα ἐξ ἀδί-
λων καὶ πεννοῦντα τὰ νέφη καὶ ἐετίζοντα τὴν γῆν καὶ εὐλογοῦντα
τοὺς καρπούς αὐτῆς, ὃν εὐλογεῖ πᾶσα ἐνορένιος δύναμις⁶ ἀγ-*

¹ δαιμονιαζομένους coniecit Diet., papyri lectionem servavi cum Deissm.

² φρικτον, ο φοβεταται pap., φρ. οὐ φοβεταται scripsi suadente Krollio.

³ ταννητις a Diet. mutatur in ταννοθεῖς, iniuria puto.

⁴ Diet. scripsit ἐσκρινέτω, εσκρινέτω defenditur a Deissm.

⁵ χοσιπλάστην pap., χοσιπλάστην scripsi auctore Krollio.

⁶ Post δύναμις Diet. supplevit ἴ; articulo non opus esse puto.

γέλων, ἀρχαγγέλων. ὀρκίζω σε μέγαν Θεὸν Σαβαώθ, δι' ὃν ὁ Ἰορδάνης ποταμὸς ἀνεχώρησεν εἰς τὰ ὀπίσω καὶ ἐρυθρὰ θάλασσα ἐγώδευσεν Ἰσραὴλ καὶ ἔστη ἀνόδευτος, ὅτι ὀρκίζω σε τὸν καταδείξαντα τὰς ἑκατὸν τεσσαράκοντα γλώσσας καὶ διαμερίσαντα τῇ ἰδίῳ προστάγματι. ὀρκίζω σε τὸν τῶν ἀυχειῶν γιγάντιον ὄχλον τοῖς προσιῆρσι κατατρέξαντα, ὃν ἔμειν ὁ οὐρανὸς τῶν οὐρανῶν. ὃν ἐμνοῦσι τὰ πτερογώματα τῶν χειρουβίμ. ὀρκίζω σε τὸν περιθέντα ὕρη τῇ θαλάσῃ τοῖχον ἐξ ἕμμου καὶ ἐπιτάξαντα αὐτῇ μὴ ἐπερβῆναι καὶ ἐπήκουσεν ἡ ἄβυσσος. καὶ σὺ ἐπέκουσον πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον, ὅτι ὀρκίζω σε τὸν συνσειόντα τοὺς τέσσαρας ἀνέμους ἀπὸ τῶν ἱερῶν αἰθῶν, οὐρανοειδῆ, θαλασσοειδῆ, νεφελοειδῆ, φωσφόρον, ἀδάμαστον. ὀρκίζω τὸν ἐν τῇ καθαρᾷ Ἱεροσολέμῃ, ἧ ἰὸ ἄσβεστον πῦρ διὰ παντὸς αἰῶνος προσπαράκειται, τῇ ὀνόματι τούτῃ ἁγίῳ· ἰαεὺ βαρρονεύουν. λόγος, ὃν τρέμει γένηα πρὸς καὶ φλόγες περιφλογίζουσι καὶ σίδηρος λακᾶ καὶ πᾶν ὕρος ἐκ Θεμελιῶν φροβέττω. ὀρκίζω σε πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον τὸν ἐφορῶντα ἐπὶ γῆς καὶ ποιῶντα ἔκτρομα τὰ Θεμελία¹ αὐτῆς καὶ ποιήσαντα τὰ πάντα ἐκ τῶν ὕριων εἰς τὸ εἶναι. ὀρκίζω σε τὸν παραλαμβάνοντα τὸν ὀρκισμὸν τοῦτον, χοιρίον μὴ φαγεῖν, καὶ ἐποταγίσεται σοὶ πᾶν πνεῦμα καὶ δαιμόνιον, ὅποιον καὶ ἐὰν ἦν. ὀρκίζων δὲ φῦσα. ἀπὸ τῶν ἀκρῶν² τῶν ποδῶν ἀφαιρῶν τὸ φύσημα ἕως τοῦ προσώπου, καὶ εἰσκριθήσεται. φύλασσε καθαρὸς. ὁ γὰρ λόγος ἐστὶν Ἑβραϊκῶς καὶ φυλασσόμενος παρὰ καθαρῶς ἀνδράσιν.

Papyrus Lugdunensis I 384 edd. C. Leemans, *Pap. graec. mus. Lugd. Bat.* II (1885) 5 et A. Dieterich *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XVI (1888) p. 747 sqq.

I 14sqg:

πάρεδρος Ἔρωτος.

Ἔρωτος τελετῆ καὶ ἀφιέρωσις καὶ κατασκευή. ποιεῖ δὲ πράξεις ταύτας· καὶ ὀνειροπολεῖ καὶ ἀγρυπνίαν ποιεῖ καὶ ἀπαλλάσσει κακοῦ δαιμόνος, ἂν ὀρθῶς αὐτῷ χρήσῃ καὶ ἀγνώως. ἐστὶν γὰρ ἔχων πῦσαν πρᾶξιν κτλ. Sequitur ἡ τελετή.

Ibid. VIII 24sqg.:

δακτυλίδιον πρὸς ἐπίτευξιν καὶ χάριν καὶ νίκην. ἐνδόξους ποιεῖ καὶ μεγάλους καὶ θαυμασιούς κατὰ δύναμιν ἢ τοιοῦτων

¹ Pro Θεμελία, quod exstat in papyro, non est scribendum cum Diet. Θεμέλια, sed Θεμελία.

² ακρῶν καὶ τῶν ποδῶν pap.: καὶ delendum esse puto.

φιλίας παρέχει· ἐστὶ σοι κατὰ πάντα δικαίως καὶ ἐμπροσφύως ἀδιαλείπτως ὁ κέκλος, ὄνομα περιέχει κάλλιστον. Ἥλιος γλύφεται ἐπὶ λίθου ἡλιοτροπίου τὸν τρόπον τοῦτον· δράκων ἔσιω ἐνζέμω σιεράνον σχήματι οὐρὰν ἐν τῷ σιόματι ἔχων. ἔσιω δὲ ἐντὸς τοῦ δράκοντος κένθαρος ἀκτινωτὸς ἱερός· τὸ δὲ ὄνομα ἐκ τῶν ὕλισθε μερῶν τοῦ λίθου γλύφεις ἱερογλυφικῶς, ὡς προφίτται λέγουσιν. καὶ τελέσας γόρει καθαρεύς. τοῖσι μείζον οὐδὲν ἔσχεν ὁ κόσμος· ἔχων γὰρ αὐτὸ μεθ' ἑντοῦ, ὃ ἂν παρὰ τινος αἰτήσης, πάντως λήμψει· ἔτι δὲ βασιλέων ὀργὰς καὶ δεσποτῶν πᾶντι· φροῶν αὐτό, ὃ ἂν τινι εἴπῃ, πιστευσθήσῃ, ἐπίχαρις τε πᾶσιν ἔσει, ἀνοίξει δὲ θύρας καὶ δεσμὰ διαρρήξει καὶ λίθους ὁ προσάγων τὸν λίθον τοῦτ' ἔστιν ψῆφον καὶ λέγων τὸ ὄνομα τοῦτογεγραμμένον. ποιεῖ δὲ καὶ πρὸς δαιμονοκλήτους· δὸς γὰρ φροεῖν αὐτὸ καὶ παρατιὰ γεύξεται τὸ δαιμόνιον.

Papyrus Lugdunensis I 395, ed. A. Dieterich *Abraxas* p. 167 sqq. Hac in papyro agitur de magno dei nomine, quod miras quasdam res efficere dicitur; VI 30 sq. legimus:

ἐν δαιμονιζομένῳ εἴπῃ τὸ ὄνομα προσάγων τῆ ἡνὶ αὐτοῦ θεῖον καὶ ἄσφαλλον. εὐθέως λαλήσεται καὶ ἀλελεύσεται.

Papyrus Londinensis 46 ed. C. Wessely *Denkschr. Wien*. XXXVI p. 127 sqq. et Kenyon *Greek Papyri in the British Museum* I p. 65 sqq.:

v. 97 sqq. (Wess):

σὺ γὰρ¹ τοῦ θεοῦ τοῦ ζωγράφου εἰς τὴν ἐπιστολήν.

σὲ² καλῶ τὸν Ἰζέραλον τὸν κτίσαντα νύκτα καὶ ἡμέραν, σὲ τὸν κτίσαντα φῶς καὶ σκότος, σὲ εἰ ὀσσορνω φρεῖς, ὅν οὐδέεις εἶδε πρόποτε, σὲ εἰ ιαβας, σὲ εἰ ιαπως, σὲ διέκρινας τὸ δικαίον καὶ τὸ ἀδικον, σὲ ἐποίησας θεῖον καὶ ἄφρον, σὲ ἔδειξας σπορὰν καὶ καρπός, σὲ ἐποίησας τοὺς ἀνθρώπους ἀλλήλοφιλεῖν καὶ ἀλλήλομισεῖν. ἐγὼ εἰμι Μουσιῆς ὁ προφίτης σου, ὃ παρέδωκας τὰ μυστήριά σοι, τὰ σκευημένα Ἰσραὴλ, σὲ ἔδειξας ἔγρον καὶ ξιρὸν καὶ πᾶσαν τροφήν· ἐπέκρουσόν μου, ἐγὼ εἰμι ἄγγελος τοῦ φαιρω ὀσσορνωφρεῖς. τοῦτό ἐστίν σου τὸ ὄνομα τὸ ἀληθινόν, τὸ παραδιδόμενον τοῖς προφίταις Ἰσραὴλ, ἐπά-

¹ In margine adscriptum est ζ et ρ in ligatura: ζοίμουον?

² In marg. script. est θ· μοι (α supra τ) κ (λ supra ζ): θεός μεστα κελούμενος?

κουσόν μου αρβαθιαω ρειβιαθελεβερσηθ αβλαθα αλβεβεβενφι¹,
 χιαωση² ιβθιαω. εισάκουσόν μου και απόστρεψον τὸ δαιμόνιον
 τοῦτο, ἐπικαλοῦμαι σε τὸν ἐν τῷ κενῷ πνεύματι, δεινὸν και
 ἀόρατον θεὸν ἀρογογορο βραωσοχου μοδοριω φραλαραραω οσοαπε.
 Ἀκέφαλε, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα ἀπὸ τοῦ συνέχοντος αὐτὸν δαι-
 μονος βοιβριαω μαριωδαμ βαλβευαωθ ασσαδιναι αφριαω ιαω
 θωληθ αβρασαξ αφριω. ἰσχυρὸς Ἀκέφαλε, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα
 ἀπὸ τοῦ συνέχοντος αὐτὸν δαίμονος μαβαρραω ιωηλ κοθα αθο-
 ρηβαλω αβραωθ, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα αωθ αβαιωθ βασυμι Ἰσακ.
 Σαβαωθ ιαω. οὗτός ἐστιν ὁ κύριος τῶν θεῶν, οὗτός ἐστιν ὁ
 κύριος τῆς οἰκουμένης, οὗτός ἐστιν ὃν οἱ ἄνεμοι φοβοῦνται,
 οὗτός ἐστιν ὁ ποιήσας φωνήν, προστάγματι ἑαυτοῦ πάντα. κύριε,
 βασιλεῦ, δυνάστη, βοηθὲ σῶσον ψυχὴν Ἰέου πυρ ιου πυρ ιαωτ
 ιαω ιο ου αβρασαξ σαβριαμ οο νυ ευ οο νυ αδιωαιε ηδεεδνεεν,
 ἄγγελος τοῦ θεοῦ ἀνλαλα λαϊ γαία ἀπα διαχαννα χοου, ἐγὼ
 εἰμι ὁ Ἀκέφαλος Δαίμων ἐν τοῖς ποσὶν ἔχων τὴν ὕρασιν, ἰσχυρός,
 τὸ πῦρ τὸ ἀθάνατον, ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια, ὁ μιστῶν ἀδικήματα
 γείνεσθαι ἐν τῷ κόσμῳ, ἐγὼ εἰμι ὁ ἀστράπτων³ αἰφαιω
 ια ηα ηι ιω ηαιη ουε νω ιωηωα αφηριωιωψ, καὶ βροντῶν, ἐγὼ
 εἰμι, οὗ ἔστιν ὁ ἰδῶς ὄμβρος ἐπιπίπτων ἐπὶ τὴν γῆν, ἵνα ὀχεύῃ.
 ἐγὼ εἰμι, οὗ τὸ στόμα καίεται δι' ὄλου, ἐγὼ εἰμι ὁ γεντῶν καὶ
 ἀπογεννῶν, ἐγὼ εἰμι ἡ χάρις τοῦ αἰῶνος, ὄνομά μοι· καρδία
 περιεζωσμένη ὕφιν. ἔξελθε καὶ ἀκολούθησον. τελετὴ τῆς προ-
 κειμένης ποιήσεως. γράψας τὰ ὀνόματα εἰς καινὸν χαρτάριον⁴
 καὶ διατείνας ἀπὸ κοιτάριου εἰς κρύφαρον σεαντιοῦ ἐντύχναε
 πρὸς βορέαν τοῖς ξ ὀνόμασι λέγων· ἐπόιαξόν μοι πάντα τὰ
 δαιμόνια, ἵνα μοι ἦν ἐπίχουος πᾶς δαίμων οὐράνιος καὶ αἰθέ-
 ριος καὶ ἐπίγειος καὶ ὑπόγειος καὶ χερσαῖος καὶ ἔνδρος καὶ
 αἰᾶσι ἐπιπομπῆ καὶ μάστιξ θεοῦ, καὶ ἔσται σοι τὰ δαιμόνια
 λάνιυ ἐπίχουα.

Papyrus Londinensis 121 ed. C. Wessely *Denkschr. Wien.*
 XLII (1893) 39sq. et Kenyon l. s. p. 83sq.

¹ Supra σ scriptum est χ .

² Supra σ scriptum est γ .

³ Post litteras magicas script, videmus in pap.: γ^{ρ} μθ (= γράμματα μθ) ψηγ = θε ψθ τὸ ἐν τῇ ἀναζωπυρήσει (αλλαζωπυρήσει pap.) τοῦ και-
 θάρου γδ μθ ζητ (= ζήτη) οὐκ ἔστιν.

⁴ In margine iuxta *χαρ* legimus *ψαν*: quid sibi velit hoc siglum, non intellego.

v. 589 sqq. (Wess.):

φυλακτήριον σωματοφύλαξ πρὸς δαίμονας, πρὸς φαντάσματα, πρὸς πᾶσαν νόσον καὶ πάθος ἐπιγραφόμενον ἐπὶ χρυσοῦ πετάλου, ἢ ἀργυρέου, ἢ κασσιτερίνου, ἢ εἰς ἱερατικὸν χάρτην φορούμενον σιραιοσιτικῶς ἔστιν· ἔστιν γὰρ δυνάμειος ὄνομα τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σφραγίς. ἔστιν δὲ ὡς ὑπόκειται· κληρὶς χρυφίς ἰαεὼ ἰαὼ αειῷ ἰαὼ οὐαιῶν ἰαεὼ βαφρενε μουν οδι λαιρικ ριφιαενεαι φιοκικρα λιθαντομαι^ε νεφραβιω εαι. ταῦτα τὰ ὀνόματα. τὸν δὲ χαρακτῆρα οὕτως· ἔστιν¹ ὁ δράκων οὐροβόρος, τὰ δὲ ὀνόματα μέσον τοῦ δράκοντος καὶ οἱ χαρακτῆρες οὕτως ὡς ὑπόκειται: sequuntur figurae; τὸ δὲ σχῆμα ὅλον οὕτως ὡς ὑπόκειται ὅτι· διαφύλασσε μου τὸ σῶμα τὴν ψυχὴν ὀλόκληρον ἐμοῦ τοῦ δεῖνα. καὶ τελέσας φέρει. Sequitur σχῆμα ὅλον.

Papyrus Parthey I ed. G. Parthey *Abhandl. d. Königl. Akad. d. Wissensch. zu Berlin* 1865 p. 120 sqq.

V. 246 sqq. magnam vim lauri folia habere contenditur; itaque si quis Apollinem invocet, hoc phylacterium commendatur: τοῦτο γὰρ μέγιστον σώματος φυλακτικόν, ἐν ᾧ πάντες ὑποτάσσονται, καὶ θάλασσα καὶ πέτρα φρίσσοσι καὶ δαίμονες φυλακτῆρων² τὴν θεῖαν ἐνέργειαν ἵν' ἴπτερ μέλλεις ἔχειν.

Lucianus, Timon 41.

Timon dicit: ἄγε, ὦ δίκελλα, νῦν μοι ἐπίρρωσον σεαυτὴν καὶ μὴ κάμῃς ἐκ τοῦ βέθους τὸν θησαυρὸν ἐς τοῦμηνες προκαλομένην. ὦ Ζεῦ τεράστιε καὶ φίλοι Κορύβαντες καὶ Ἐρμῆ κερδῆε, πόθεν τοσοῦτον χρυσίον;

Parasitus 1 sq. parasitus interrogatus, quam artem exerceat, respondet τὴν παρασιτικὴν.

Τυχιάδης. κῆτα εἰ μὴ μαίνοιτό τις, ὦ Σίμων, τέχνην ταύτην φαίη ἄν.

Παρ. ἔγνωε· εἰ δέ σοι μαίνεσθαι δοκῶ, τοῦ μηδεμίαν ἄλλην ἐπίστασθαι τέχνην αἰτίαν εἶναί μοι τὴν μανίαν δόξει καί με τῶν ἐγγλημάτων ἴδη ἄριε. φησὶ γὰρ τὴν δαίμονα ταύτην τὰ μὲν ἄλλα χαλεπὴν εἶναι τοῖς ἔχοσι, παραινεῖσθαι δὲ τῶν ἀμαρτημάτων αὐτοῖς ὥσπερ διδάσκαλον ἢ παιδαγωγὸν τούτων ἀναδεχομένην εἰς αὐτὴν τὰς αἰτίας.

¹ ἔσω legit Wessely, ἔστω Kenyon.

² Addit Kroll. *Analecta Graeca*, Progr. Gryph. 1901 p. 13.

Philopseudes 15 sqq.

Ion dicit Psychiadae: γέλοια ποιεῖς . . . ἀπιστῶν ἴπασιν. ἐγὼ οὖν ἂν ἐροίμην σε, τί περὶ τούτων φήσῃς, ὅσοι τοὺς δαιμονῶντας ἀπαλλάττονσι τῶν δειμάτων οὐτω σαφῶς ἐξήδοντες καὶ τὰ φράσματα. καὶ ταῦτα οὐκ ἐμὲ χρὴ λέγειν, ἀλλὰ πάντες ἴσασι τὸν Σόφρον τὸν ἐκ τῆς Παλαιστίνης, τὸν ἐπὶ τούτων σοφιστήν, ὅσους παραλαμβάνον καταπίπτοντας πρὸς τὴν σελήνην καὶ τὸ ὀφθαλμῶ διαστρέφοντας καὶ ἀφροῦ πιμπλαμένους τὸ στόμα ὕμῳ ἀνίστησι καὶ ἀποπέμπει ἀρτίους ἐπὶ μισθῷ μεγάλῳ ἀπαλλάξας τῶν δεινῶν. ἐπειδὴν γὰρ ἐπιστῆ κειμένοις καὶ ἔρηται ὕθην εἰσεληλύθασιν εἰς τὸ σῶμα, ὁ μὲν νοσῶν αὐτὸς σιωπᾷ, ὁ δαίμων δὲ ἀποζοίρειται ἐκλιγίζων, ἢ βαρβαρίζων, ἢ ὕθην ἂν αὐτὸς ἦ, ὅπως τε καὶ ὕθην ἐπλήθην ἐς τὸν ἄνθρωπον. ὁ δὲ ὄρκους ἐπάγων, εἰ δὲ μὴ πεισθεῖη, καὶ ἀπειλῶν ἀπειλαίνει τὸν δαίμονα. ἐγὼ γοῦν καὶ εἶδον ἐξιόντα μέλινα καὶ καπνῶδη τὴν χοῦαν. οὐ μέγα, ἦν δ' ἐγὼ, τὰ τοιαῦτα ὄραν, ὦ Ἴων, ἦ γέ καὶ αἱ ἰδέαι αὐταὶ φαινονται, ἅς ὁ πατήρ ἡμῶν Πλάτων δείκνυσιν, ἀμειρόν τι θεάμα ὡς πρὸς ἡμῶς τοὺς ἀμβλυώτερας. μόνος γὰρ Ἴων, ἔρη δ' Εὐζοάτης, τὰ τοιαῦτα εἶδεν, οὐχὶ δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ δαίμοσιν ἐντετιγίχασιν. οἱ μὲν νέκτωρ, οἱ δὲ καθ' ἡμέραν; ἐγὼ δὲ οὐχ ἴπαξ, ἀλλὰ μεριάσις ἴδη τὰ τοιαῦτα τεθέαμαι· καὶ τὸ μὲν λυθῶτον ἐταρατόμην πρὸς αὐτά, νῦν δὲ ὑπὸ τοῦ ἔθους οὐδὲν τι μαρέλογον ὄραν μοι δοκῶ, καὶ νῦν μάλιστα, ἐξ οὗ μοι τὸν δακτύλιον ὁ Ἄραφ ἔδωκε σιδήρου τοῦ ἐκ τῶν σταυρῶν πεποιημένον καὶ τὴν ἐπὶ ἄνω ἐδίδαξε τὴν πολυώνυμον, ἐκτὸς εἰ μὴ κάμοι ἀπισίσεις, ὦ Τυχιάδι.

Epigr. 15 = Anthol. Palat. XI 427:

δαίμονα πολλὰ λαλῶν ὀζόστομος ἐξορκιστὴς
ἐξέβαλ', οὐχ ὄρκων, ἀλλὰ κόπρον δινάμει.

Ptolemaeus, Tetrab. 47 r 21:

Luna efficit, ut nascantur θεόληπτοι, ὄνειροζοῖται, ἐξορκισταί.

Pollux, Onomastic. I 19: ·

θεόληπτος, φοιβόληπτος, νυμφόληπτος, μουσόληπτος, ἐκ ἠαῶς ζάισχος ἢ κατεζόμενος.

Cyranides ed. de Mély et Ruelle *Les lapidaires grecs* (Paris 1898) p. 1 sqq., liber quidam Marci Aurelii aetate conscriptus (de Mély l. s. p. IX):

I 3, 10 = de Mély 13, 25:

ἐπιθυμιωμένη δὲ ἡ ῥίζα (i. e. γλυκυσίδη) ἢ ποτιζομένη, δαίμονας ἀπελαίνει καὶ φαντάσματα πάντα φρορομένη.

I 5, 9 = de Mély 17, 8:

εἰς δὲ τὸν εἰδάνθη λίθον τὸν πάγχρυσον γλύφεται Ἀφροδίτη τὰς τρίχας καὶ τοὺς πλοκάμους τῆς κεφαλῆς ἀναδεσμομένη, καὶ ὑποβάλλεται ῥίζα τῆς βοιάνης (i. e. εὐζώμου) καὶ ἀγιδότος εὐβοῆ γλῶσσα, καὶ κατακλείσας φόρει. καὶ ἔση πᾶσιν ἀνθρώποις φιλητός καὶ γνωστός καὶ ἰδύλαος οὐ μόνον ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ θηρίοις καὶ δαίμοσιν. πᾶν δὲ θηρίον φεύζεται σε.

I 7, 2 = de Mély 18, 16:

ἱρύγγιος βοιάνη ἐστὶν ὡς κάλαμος φρομένη, ἀκανθώδης, ἢ καὶ γοργόνιος λέγεται, δυνάμειος ἔχειται τοιαῦδε· ἐὰν γὰρ τις τὴν ῥίζαν φροῆ, δαίμονος πείραν οὐχ ἔξει ποτέ.

I 7, 19 = de Mély 22, 7:

ἐὰν δὲ καὶ λέκον τὸν δεξιὸν ὀφθαλμὸν ἐμβάλῃς τοῖς προσειρμένοις (mixtioni cuidam magicae) καὶ φροεῖς, ἔση εἰς πάντα ἀκαταγόνιστος, νικῶν εἰς πᾶν πρᾶγμα καὶ ἐπιτυγχάνων· φεύζεται γὰρ σε πᾶς δαίμων καὶ πᾶν θηρίον, καὶ ἔση δὲ πᾶσιν εὐδαιμονῶν, καὶ ἄνοσον δὲ διαφυλάξει σε.

I 7, 20 = de Mély 22, 11:

ἐγὼ δὲ καὶ τὴν πυτίαν τῆς φρόκης ἔμιξα καὶ ἐνίκων πάντας τοὺς ἀντιδίκους μου καὶ ἀήτητος ἦμην· ὁ γὰρ φροῶν τοῦτο τὸ φυλακτικόν ἔξει ἀγαθὰ, ὅσα οὐ προσδοκᾷ ἀπὸ τοῦ θεοῦ, καὶ ἔσται ἐντιμὸς παπαχοῦ, νικῶν δὲ πᾶσιν ἔργοις καὶ λόγοις, ἠνόμενος ἀπὸ παντὸς κινδύνου καὶ δαίμονος καὶ φαρμακείας καὶ πάσης κακουργίας, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν πάντα τὰ κακὰ ἀποσιρέει, πάντα δὲ ἀγαθὰ προσενεῖ.

I 24, 12 = de Mély 47, 11:

περὶ δὲ τοῦ κοινοῦ σκορπίου οὐκ ἀποκρούσω διὰ τὴν πλάνην τῶν ἀσόφρων. πλάνη γὰρ ἐστὶν ἐν ἀέρι φροτιωμένη. ἐὰν γὰρ βάλῃς τὸν κοινὸν σκορπίον εἰς ἑλάσιον κοτύλην μίαν ἐν ἀποκρούσει σελήνης καὶ ἔλης ἀποζέμερον, συγχρίσεως δὲ τινος ῥάχιν καὶ ἄκρον ποδῶν καὶ χειρῶν, τὴν δὲ ῥάχιν χρίῃς ἐπάνωθεν ἐκ τοῦ σπονδύλου ἄχρι ἕως καὶ τὸ μέτωπον καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸ τῆς ὥρας τῆς ἐπισημασίας, τριταῖον, τεταρτεῖον καὶ ἀμνημεριὸν τύπον ἰάσεως· κούρσεις δὲ καὶ σεληνιαζομένους καὶ δαίμονιζομένους.

I 24, 15 = de Mély 47, 22:

κέντρον δὲ τοῦ σκορπιῶν καὶ τῆς ὠκίμου βοτάνης τὸ ἄκρον, ἐν ᾧ ἔστιν τὸ σπέρμα, καὶ χελιδῶνος καρδίαν περιάπτει ἐν ἐλαφίῳ δέσματι· σελήνιαζομένους τῆς μανίας ἀπαλλάξεις. τοῦτο δὲ γυλακτῆριον ἐξελαύνει καὶ τοὺς ἀπειθοῦντας ἐξελεθεῖν δαίμονας.

II 11, 3 = de Mély 65—66, 25:

ὁ δὲ ὀφθαλμὸς λάθρα αὐτοῦ (τοῦ λύκου) ὁ δεξιὸς φορούμενος ἔνδοθεν λάθρα μεγίστης πράξεως ποιεῖ. φεύζεται ἀνὰ μέσον ἀντιπάλων, καὶ οὐδεὶς αὐτὸν ὕψεται. ποιεῖ δὲ ἐπὶ πάσης δίκης νικητικόν, καὶ φράντασμα φεύζεται τὸν φοροῦντα, καὶ πᾶν τετράποδον ἄγριόν τε καὶ ἥμερον.

II 15, 1 = de Mély 69, 16:

ὄνος πᾶσι γνωστός· ἔχει δὲ δυνάμεις τοιαύτας· ἐκ τοῦ ὄνυχος αὐτοῦ ἐκ προσθίου δεξιῶ ποδὸς εἰ ποιήσεις δακτύλιον ἢ κρικίον καὶ δώσεις φορεῖν δαιμονιζομένῳ, σωθήσεται.

II 15, 6 = de Mély 69, 26:

τὸ δὲ κρικίον τοῦ χαλινῶ αὐτοῦ τὸ μικρὸν ὁ ποιήσας δακτύλιον καὶ φορῶν φεύζεται δαίμονας καὶ ἀποστρέψει πυρετούς.

II 17, 2 = de Mély 71, 9:

τοῦτου (τοῦ ῥινόκερω) ὁ εἰρισκόμενος ἔνδον τῆς ῥινὸς ἢ τοῦ κέρατος λίθος καὶ φορούμενος δαίμονας ἀποδιώκει.

II 20, 10 = de Mély 75, 22:

εἰ δὲ τοὺς δύο ὀφθαλμοὺς ζώσης τῆς εὐαίνης ἐξέλης καὶ περιάψῃς τοῖς δυοῖν βραχίουσιν ἐν πορφύρῳ ῥάκει, ἀποδιώξεις πάντα φόβον νυκτερινὸν καὶ τὴν Γελλοῦν τὴν πνίγουσαν τὰ βρέφη καὶ τὰς λογὰς ἐνοχλοῦσαν, καὶ πᾶν δαιμόνιον φεύζεται.

II 21, 1 = de Mély 76, 24:

ῥώκη ζῆρόν ἐστι τετράποδον, ἔνδρον, ἀμφίβιον. γεννᾷ ὡσπερ τὰ τετράποδα· ἔχει δὲ δυνάμεις πολλὰς. ὁ γὰρ ἐγκέφαλος αὐτῆς πινόμενος δαίμονας ἀποδιώκει.

III 1, 5 = de Mély 81, 17:

ἐσθιόμενον δὲ τὸ στρονθίον ὀπίθων σὺν τοῖς περοῖς δαιμονιῶντας ἱάται. ἐν ὄμφῳ δὲ κείμενον μάχας στρέφει.

III 1 = de Mély 82, 30:

supra oculos aquilae in superciliis inveniuntur duo lapides, unus in unoquoque supercilio, qui ligati in pelle, sive in corio lupi, vel phocae, vel hyaenae, seu aquilae, et ad collum gestati conservant portantem ab omni iniquitate et

nocumento ferarum et insidiis daemonum ac hominum omneque bonum affert.

Ibid. = de Mély 85, 32:

assata vero tota avis (alcedo hispida) cum pennis suis et comesta daemoniacos sedat.

III 3, 5 = de Mély 87, 1:

εἶτα ἡ καρδία αὐτοῦ (τοῦ γυπτός) ἐν δέρματι δεθεῖσα πᾶσαν αἰμορραγίαν ἴσῃσι. φεῦξεται πᾶς δαίμων τὸν φοροῦντα καὶ λησταὶ καὶ θηρία.

III 19, 4 = de Mély 97, 23:

τὸ δὲ αἷμα αὐτοῦ (τοῦ ταῶνος ὀρνέου) ποθὲν δαίμονας ἀποδιώκει.

III 22, 18 = de Mély 101, 1:

ἡ δὲ τοῦ ἀγρίου χηνὸς κόπρος θυμωμένη δαίμονας ἀπελάττει καὶ ληθαργὸν ἴαται καὶ ὑστερικὴν πνιγὰδα.

III 23, 2 = de Mély 101, 14:

τούτος (τοῦ ψιτταζοῦ) τὸ σιόμα φοροῦμενον δαίμονας ἀποδιώκει καὶ πᾶν ἔργοπύρετον καὶ δύναται ὅσα καὶ ὁ χῆν.

IV 1, 4 = de Mély 103, 9:

γλάνος ἰχθύς ἐστὶν ποτάμιος καὶ λιμανῆος. τούτου τὰ ὀστέα καιόμενα δαίμονας ἀποδιώκει.

IV 9, 6 = de Mély 111, 10:

τούτον (τοῦ λούλου ἰχθύος) οἱ ὀδόντες φοροῦμενοι δαίμονας καὶ φαντασίας διώκουσιν.

IV 10, 6 = de Mély 112, 2:

τούτον (τοῦ κερκίνοῦ ἰχθύος) τὸ στέαρ καὶ τὸ ἥπαρ δαίμονας φρυαδεύει καπνιζόμενα.

IV 21, 3 = de Mély 121, 3:

τὸ δὲ δέρμα αὐτῆς (τῆς φώκης) ζᾶν ἐν οἴκῳ καὶ ἐν πλοίῳ ἀποκέχεται ἢ φορηταί, οὐδὲν ἐπελεύσεται εἰς τὸν φοροῦντα κακόν· ἀποστρέφει γὰρ κερανθούς, κινθένους, βασκανίαν, δαίμονας, ληστὰς καὶ νεκτερινὰ σεναντήματα.

IV 21, 9 = de Mély 121, 13:

φώκης ὁ ἐγκέφαλος πινόμενος δαίμονας διώκει καὶ ἱερὸν νόσον θεραπεύει.

Xenophon, Ephesiaca I 5:

Ad Anthiam amore insanientem arcessuntur μάντις καὶ ἱερεῖς . . . οἱ δὲ ἐλθόντες ἔθρονόν τε ἱερεῖα καὶ ποικίλα ἐπέσπενδον

καὶ ἐπέλεγον φωνὰς βαρβαρικές, ἐξιλάσσεσθαι τινας λέγοντες δαίμονας, καὶ προσεποιούντο, ὡς εἶη τὸ δεινὸν ἐκ τῶν ὑποχθονίων θεῶν.

Philostratus, vit. Apoll. III 38:

Apollonius cum Brachmanis colloquitur: μεταξὺ δὲ τῶν λόγων τούτων ἐφίσιται τοῖς σοφοῖς ὁ ἄγγελος Ἰνδοῦς ἄγων σωτηρίας δεομένοις. καὶ παρήγε γύναιον ἰκετεύον ἐπὲρ παιδός. ὃν ἔφρασκε μὲν ἐκκαίδεκα ἔτη μὲν γεγονέναι, δαίμοντῶν δὲ δύο ἔτη, τὸ δὲ ἦθος τοῦ δαίμονος εἶρωνα εἶναι καὶ ψεύστην. ἐρομένου δέ τις τῶν σοφῶν, ὁπόθεν λέγοι ταῦτα, τοῦ παιδός τούτου, ἔφη, τὴν ὕψιν εὐπρεπεσιτέρου ὄντος ὁ δαίμων ἐρᾷ καὶ οὐ ξυγχαρεῖ ἀετῶν νοῦν ἔχειν, οὐδὲ ἐς διδασκάλου βεδίσαι ἔα ἢ τοξότου, οὐδὲ οἴκοι εἶναι, ἀλλ' ἐς τὰ ἔρημα τῶν χωρίων ἐκτρέπει, καὶ οὐδὲ τὴν φωνὴν ὁ παῖς τὴν ἑαυτοῦ ἔχει, ἀλλὰ βαρὺ φθέγγεται καὶ κοῖλον, ὥσπερ οἱ ἄνδρες, βλέπει δὲ ἑτέροις ὄφθαλμοῖς μᾶλλον ἢ τοῖς ἑαυτοῦ, καὶ νοθεῖ τὸν νῆδον, ὁπόσα εἰδός, ὁ δὲ οὐκ οἶδέ με. διαρουμένης δέ μου τὴν ἐπιταῦθα ὁδόν, τουτὶ δὲ πέρυσι διενοήθην, ἐξηγόρευσεν ὁ δαίμων ἑαυτὸν ὑποκριτῆ χωόμενος τῷ παιδί, καὶ δῆτα ἔλεγεν εἶναι μὲν εἰδωλὸν ἄνδρός, ὃς πολέμῳ ποτὲ ἀπέθανεν, ἀποθανεῖν δὲ ἐρῶν τῆς ἑαυτοῦ γυναικός, ἐπεὶ δὲ ἡ γυνὴ περὶ τὴν εὐνήν ἔβρισε τριταίον κειμένου γαμηθεῖσα ἑτέρῳ, μισῆσαι μὲν ἐκ τούτου τὸ γυναικῶν ἐρᾶν, μεταρροῦναι δὲ ἐς τὸν παῖδα τοῦτον. ἐπισχεῖτο δέ, εἰ μὴ διαβάλλοιμι αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς, δώσωιν τῷ παιδί πολλά ἐσθλὰ καὶ ἀγαθὰ. ἐγὼ μὲν δὴ ἔπαθόν τι πρὸς ταῦτα, ὁ δὲ διάγει με πολὺν ἤδη χρόνον καὶ τὸν ἐμὸν οἶκον ἔχει μόνος οὐδὲν μέτριον οὐδὲ ἀληθὲς φρονῶν. ἤροτο οὖν ὁ σοφὸς πάλιν, εἰ πλησίον εἶη ὁ παῖς, ἡ δὲ οὐκ ἔφη, πολλά μὲν γὰρ ἐπὲρ τοῦ ἀφικέσθαι αὐτὸν πρᾶξαι, ὁ δὲ ἀπειλεῖ κρημνοὺς καὶ βάραθρα καὶ ἀποκτενεῖν μοι τὸν νῆδον, εἰ δικαζοίμην ἀετῶν δεῦρο. θάρσει, ἔφη ὁ σοφός, οὐ γὰρ ἀποκτενεῖ αὐτὸν ἀναγνοὺς ταῦτα, καὶ τίνα ἐπιστολὴν ἀνασπάσας τοῦ κόλπου ἔδωκε τῇ γυναικί, ἐπέσιαλτο δὲ ἄρα ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ εἰδωλὸν ξὺν ἀπειλῇ καὶ ἐκπλήξει.

Ibid. IV 20:

Apollonius, qui Athenis versatur, de sacrificando loquitur; μειράκιον quoddam, quod advenit, καίσεδάσε τοῦ λόγον πλατὺν καὶ ἀσελήγῃ γέλωτα. ὁ δὲ ἀναβλέψας εἰς αὐτὸ οὐ σύ, ἔφη, ταῦτα ὑβρίζεις, ἀλλ' ὁ δαίμων, ὃς ἐλαύνει σε οὐκ εἰδότα. ἐλελήθει δὲ ἄρα δαίμονων τὸ μειράκιον· ἐγέλα τε γὰρ ἐφ' οἷς οὐδεὶς ἕτερος

καὶ μετεβάλλεν ἐς τὸ γλάειν αἰτίαν οὐκ ἔχον, διελέγετό τε πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἡδε. καὶ οἱ μὲν πολλοὶ τὴν νεότητι σκιριτώσαν φρονίῳ ἐκτρέφειν αὐτὸ ἐς ταῦτα, ὃ δ' ὑπεκρίνετο ἄρα τῷ δαίμονι καὶ ἐδόκει παροινεῖν, ἢ ἐπαρθῆναι τότε, δρωῆτός τε ἐς αὐτὸ Ἀπολλωνίου, δεδοικότως τε καὶ δογίλως φωνᾶς ἰφίει τὸ εἶδωλον, ὅπως αἰ καομένων τε καὶ στρεβλομένων εἰσίν, ἀρέξουσά τε τοῦ μειρακίου ὤντι καὶ μηδενὶ ἀνθρώπων ἐμπεσεῖσθαι. τοῦ δὲ οἶον δεσπότην πρὸς ἀνδράποδον ποιζίλον παροῦργόν τε καὶ ἀναίδες καὶ τὰ τοιαῦτα ξὺν ὀργῇ λέγοντος καὶ κελύοντος αὐτῷ ξὺν τεκμηρίῳ ἀπαλλάττεσθαι τὸν δεῖνα. ἔφη, καιαβαλῶ ἀνδριάντα, δεῖξας τινὰ τῶν περὶ τὴν Βασίλειον σιοάν, πρὸς ἧ ταῦτα ἐπράττετο. ἐπεὶ δὲ ὁ ἀνδρίας ὑπεκινήθη πρῶτον, εἶτα ἔπεσε, τὸν μὲν θόρυβον τὸν ἐπὶ τούτῳ, καὶ ὡς ἐκρότησαν ἐπὶ θαύματος τί ἂν τις γράφοι; τὸ δὲ μειρακίον, ὥσπερ ἄρπυγίαν τοῖς τε ὀφθαλμοῖς ἔριψε καὶ πρὸς τὰς ἀγῆς τοῦ ἱλίου εἶδεν αἰδῶ τε ἐπεσπάσαιο πάντων ἐς αὐτὸ ἐστραμμένων, ἀσελγὲς δὲ οὐκέτι ἐφαίνεται, οὐδὲ ἄταξιον βλέπον ἀλλ' ἐπανήλθεν ἐς τὴν ἑαυτοῦ γούσιν μειον οὐδέν, ἢ εἰ φαρμακοποσία ἐκέχρητο, μεταβαλὼν τε τῶν γλαυδίων καὶ ληθίων καὶ τῆς ἄλλης συμβάριδος ἐς ἔρωτα ἦλθεν ἀχμοῦ καὶ τριβωνος καὶ ἐς τὰ τοῦ Ἀπολλωνίου ἰδίῳ ἀπεδέσαιο.

vit. sophist. II 27, 5:

Hippodromus postquam Smyrnam advenit, ad Megistiam se confert et dicit illi: ἀντιδῶμεν ἀλλήλοις τὴν ἐσθῆτα . . . ἦν δὲ ἄρα τῷ μὲν Ἰπποδρόμῳ γλαυῆς, τῷ δὲ αὐτῷ δημιουργοικὸν ἡμάτιον. καὶ τίνα σοι νοῦν ἔχει τοῦτο; ἢ δ' ὁ Μεγιστίας. ἐπίδειξιν, ἔφη, σοὶ μελέτης ποιήσασθαι βούλουαι. δαιμονῶν μὲν οὖν αὐτὸν φήθη ταῦτα ἐπαγγέλλαντα καὶ τὴν γνώμην ἐλαίνεσθαι, τὰς βολὰς δὲ ἀνασκοπῶν τῶν ὁμιμάτων καὶ ὁρῶν αὐτὸν ἔννοον καὶ καθεστηκόα, ἀντιδῶσε τὴν ἐσθῆτα.

Manetho, apotelesmat. ed. Koechly V v. 300sqq.:

ἦν δὲ εἰ ἔχῃ σύνδεσμον ἐπ' Ἡελίῳ ποιε Μήρη,
 ἐξ πενήτης κλονεῖ τε καὶ εἰς πενήτην ἀνακίμνιαι.
 δόξαν ἔχει τέχνης Ἐξαισιόσιν ἔνεκα κέρδους
 καὶ μαγικῇ συνέσει πέλιθεν τὰ πνεύματα φεύγειν
 καὶ χρονίμιας βίβλους ἐπαγαλλόμενος περιεργεῖ.

Alexander Aphrodisiensis, problem. II 46:

Sole et luna deficientibus *κινοῦσι χαλκὸν καὶ σιδηρὸν ἄνθρωποι πάντες ὡς τοὺς δαίμονας ἀπελευθύνοντες.*

Timaeus, lexic. s. v. *κορυβανιῶν*:

παρεμμαινεσθαι καὶ ἐνθουσιαστικῶς κινεῖσθαι.

Plotinus, emm. ed. Kirchhoff XXX 14 de gnosticis:

καθαίρεσθαι δὲ νόσων λέγοντες αὐτοὺς λέγοντες μὲν ἂν σωφροσύνη καὶ κοσμίᾳ διαίτῃ ἔλεγον ἂν ὀρθῶς, καθάπερ οἱ φιλόσοφοι λέγουσι· τῶν δὲ ἔποστησάμειοι τὰς νόσους δαιμόνια εἶναι καὶ ταῦτα ἐξαιρεῖν λόγῳ φάσκοντες δύνασθαι καὶ ἐπαγγελλόμενοι σεμνότεροι μὲν ἂν εἶναι δόξαιεν παρὰ τοῖς πολλοῖς, οἳ τὰς παρὰ τοῖς μάγοις δυνάμεις θαυμάζουσι, τοὺς μὲντοι εἰς φρονοῦντας οὐκ ἂν πείθοιεν ὡς οὐκ αἱ νόσοι τὰς αἰτίας ἔχουσιν.

Porphyrus, ad Marcellam ed. Nank p. 281, 24:

οὐδ' αὖ ἄλλος κακοδαίμων ἄνθρωπος ἢ ὁ πονηρῶν δαιμόνων ἐνδιαίτημα τὴν ψυχὴν καιασκευάσας.

De philosophia ex oraculis haurienda ed. G. Wolff p. 147 sq.:

τοὺς δὲ πονηροὺς δαίμονας οὐκ εἰκὴ ὑπὸ τὸν Σάραπιν ὑποπιέομεν, οὐδ' ἐκ τῶν συμβόλων μόνον ἀκαπεισθέντες, ἀλλ' ὅτι τὰ μειλίγματα καὶ τὰ τοῦτων ἀποτρέπεται πρὸς τὸν Πλούωνα γίνεται, ὡς ἐν τῷ πρώτῳ ἔδεικνυμεν. ὁ αὐτὸς δὲ τῷ Πλούωνι ὁ Θεός, καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα δαιμόνων ἄρχων καὶ σύμβολα διδούς πρὸς τὴν τούτων ἔλασιν. οὗτος γοῶν καὶ τοῖς ἰκέταις ἐδήλωσεν, ὡς πᾶσι ζήροις ὁμοιοῦμένοι προσίασι τοῖς ἀνθρώποις· ὕδεν καὶ παρ' Αἰγυπτίους καὶ παρὰ Φοίνιξι καὶ ἕλως παρὰ τοῖς τὰ Θεῖα σοφοῖς ἡμῖνες ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐπιτροφίσσονται, καὶ ζῆμι προσοσιδίξεται πρὸ τῆς Θρησκείας τῶν Θεῶν· ἐξελαινότων τῶν ἱερέων τοῖσδε (τοῖς δαίμονας) διὰ τοῦ δοῦναι πνεῦμα, ἦτοι αἷμα ζῶων, καὶ διὰ τῆς τοῦ ἀέρος πληγῆς· ἵνα τούτων ἀπελευθύντων παρουσία τοῦ Θεοῦ γένηται. καὶ οἶκος δὲ πᾶς μεσιτὸς (δαιμόνων) καὶ διὰ τοῦτο προκαθαίρονσι (τὸν οἶκον) καὶ ἀποβάλλουσι τοῖσδε (τοῖς δαίμονας), ἵταν Θεὸν κατακαλῶσι. καὶ τὰ σώματα ταῖνν μεσιὰ ἀπὸ τούτων· καὶ γὰρ μάλιστα ταῖς ποταῖς τροφαῖς χαίρουσι. σιτουμένων γὰρ ἡμῶν προσίασι καὶ προσιζάνουσι τῷ σώματι καὶ διὰ τοῦτο αἱ ἀργεῖαι, οὐ διὰ τοὺς Θεοὺς προηγούμενος, ἀλλ' ἵν' οὕτοι ἀποσιτῶσι. μάλιστα δ' αἷματι χαίρουσι καὶ ταῖς ἀκαθαρσίαις, καὶ ἀπολαύουσι τούτων, εἰσδόνοντες

τοῖς χρωμένοις. ὕλως γὰρ ἡ ἐπίστασις τῆς πρὸς τι ἐπιθυμίας, καὶ ἡ τοῦ πνεύματος τῆς ὀρέξεως ὄρμη ἀλλαχόθεν οὐ σφοδρύνεται ἢ ἐκ τῆς τοῦτων παρουσίας· οἱ καὶ εἰς ἀσήμεους φθόγγους καὶ φύσας ἀναγκάζουσι τοὺς ἀνθρώπους ἐπιπίπτειν διὰ τῆς συναπολαύσεως τῆς μετ' αὐτῶν γιγνομένης. ὕπου γὰρ πνεύματος πλείονος ὀλκή, ἢ τῆς γαστρὸς ἐξ ἰδυπαθείας πεπληρωμένης, ἢ τῆς προθυμίας δι' ἰδουῆς ἐπίτασιν ἐκινεώσεως καὶ πολὺν τὸ ἔξωθεν σπώσης, ἐκεῖ παρουσία τῶν τοιοῦτων πνευμάτων δηλοῦσθω.

Hermias, in Platonis Phaedr. p. 105:

εἰσὶ καὶ πανόληπτοι καὶ μητρολήπτοι καὶ κορυβατισμοί.

Firmicus Maternus, mathes. ed. Kroll et Skutsch III 4, 27:

erunt autem omnibus daemonibus terribiles et quorum adventum pravi daemonum spiritus fugiant et qui sic laborantes homines non vi verborum, sed sola sui ostensione liberent, et quamvis sit violentus daemon, qui corpus hominum animumque quatiat, sive ille aërius sit, sive terrenus, sive infernus, istius hominis iussione fugiet et praeceptis eius cum quadam veneratione terretur: hi sunt, qui a vulgo exorcistae dicuntur. sed talis erit, si in nono loco . . . habuerit Martem.

VIII 9:

in nono loco ab horoscopo Mercurius cum Sole partiliter constitutus faciet exorcistas et qui laborantes daemonum incursione homines remediis liberent, ut his artibus maxima illis vitae substantia conferatur.

Synesius, de provid. 136 B:

ὁ στρατηγὸς νέκτωρ ἐδεματοῦτο, Κορυβάντων, οἴμαι, προσβαλλόντων αὐτῷ, καὶ παντοῖοι θόρυβοι μεθ' ἡμέραν τὸ στρατεύμα κατελάμβανον.

Quintus Smyrnaeus, V 479sq. Aias dicit:

ὧς ἄρ' ἔφη δολόεντα μετὰ χιαμένοις Ὀδυσῆα
 κῆσθαι οἰόμενος μεμορηγμένον αἶματι πολλῷ·
 καὶ τότε οἱ Τριτωνὸς ἀπὸ φρενὸς ἰδὲ καὶ ὕσσω
 ἐσκέδασεν Μινίην βλοσυρήν, πνεύονσαν ὕλεθρον.
 ἡ δὲ Θοῶς ἔκαρε ποτὶ Στυγὸς αἰπὰ ῥέεθρα.

Nonnus, Dionys. XXX 54sq.:

καὶ οὐταμένῳ περιβαίνων (i. e. Eurymedonti)

*οἷα περὶ σζύμνοισι λέων, βουχίσατο λαμψῶ
χείλει λυσώοντι χέων Κορυβαντίδα φρωήν.*

Vegetius, *mulomedicina* ed. Lommatzsch I 20:

est et alia compositio suffimentorum ad morbos prohibendos, sumptuosior quidem, sed ut putatur utilior. sulfuris vivi libr. I, bituminis Iudaici libr. I, opopanacis unc. VI, acanthi unc. VI, galbani selib., aeris crudi unc. VI, salis Hammoniacy unc. II, salis Cappadocy unc. III, cornu cervini, lapidis gagatis masculi, lapidis gagatis feminae ana unc. III, lapidis haematitis unc. II, lapidis sideritis, lapidis argyritis ana unc. I, equuleos id est caballiones marinos numero VII, caudas marinas, ungues marinos ana numero VII, uvae marinae unc. III, medullae cervinae, cedriae, picis liquidae ana pondera III, ossa sepiae numero VII, auri semunciam, bal-lucae siliquam: et haec universa commixta atque succensa odore suo morbis tam hominum quam animalium resistunt et daemones fugant, grandines prohibere et aerem defecare dicuntur. sed si memoratos lapides aut invenire nequiveris, aut enormitate pretii ab emptione cessaveris, reliqua efficaciter prosunt.

III 12:

suffimentorum compositio fascinum pellit, lustrat animal, fugat daemones, submovet morbos. odoris namque fumus ac spiritus per os ac nares ingrediens penetrat ad viscerum omnes recessus ac curat saepius loca, quae potiones non potuerunt curare; sic tussis etiam in hominibus suffimentorum vapore praecipue sanatur talis est compositio: sulfuris vivi libr. I, bituminis Iudaicy libr. I, opopanacis selib., galbani selib., castorei selib., aeris crudi selib., albitis selib., salis Hammoniacy unc. III, rasurae cornu cervini unc. III, lapidis gagatis masculi unc. III, lapidis gagatis feminae unc. III, lapidis galactitis unc. I, lapidis haematitis unc. III, lapidis sideritis unc. I, lapidis argyritis unc. I, caballiones marinos VII, scillas marinas VII, pilas marinas VII, caudas marinas VII, ungues marinos VII, uvae marinae unc. III, medullae taedae pineae lib. III, cedriae lib. III, picis liquidae lib. III, ossa sepiae VII: haec siccata pariter deteruntur atque miscentur;

ex quibus unum cochleare, si opus fuerit, vivis carbonibus asperges et aperto capite, ut fimum per os naresque suscipiat, animal suffis. quod suffimentum, praeter curam iumentorum sanat et incursantes hominum passiones grandinemque depellit, daemones abigit et umbras fugat.

Hesychius, lexic. s. v. *κορυβαντισμός· κάθαρσις μαρίας.*

Ioannes Lydus, de mensibus ed. Wünsch p. 68:

ὁ δὲ Ἑλλιδιανὸς ἐν τῷ περὶ ἑορτῶν στρώγαν τὴν ἕγλειαν τῆ Σαβίνων φωνῇ λέγεσθαι φησι, δι' ἣν φύλλα δάφνης ἐπεδίδοιο· ἔγριαστικὸν δὲ τὸ φυτόν. οὐδὲ γὰρ ἱερὰ νόσος, ἢ δαίμων βαρὺς ἐνοχλήσει τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ δάφνη ἐστίν, ὥσπερ οὐδὲ κεραννός, ὅπου σκῆ, ὅτι σκεδαστικὴ φαρμάκων ἐστί.

Damascius, vita Isidori (a Photio excerpta) ed. Cobet (una cum Diogene Laërtio) 55sq. de Hierode quodam:

γυναῖκα παιδοποιὸν ἄγεται. ὡς δ' οὐκ ἐπέθετο τὸ δαιμόνιον τῆς γυναικὸς ἐξελθεῖν λόγοις ἡμερωτέροις, ὄρω αὐτὸ ἐπηνάγκαζεν ὁ Θεοσέβιος, καίτοι οὔτε μαγεύειν εἰδώς, οὔτε θεουργισμὰ τι μελετήσας. ὠρριζε δὲ τὰς τοῦ ἱλίου προτείνων ἀκτῖνας καὶ τὸν Ἑβραίων Θεόν. ὁ δὲ ἀπεκλήματο ὁ δαίμων, ἀκαταργῶν ἐλλαβεῖσθαι μὲν τοὺς Θεούς, αἰσχύνεσθαι δὲ καὶ αὐτόν.

Paulus Aegineta, epitom. ed. Kühn p. 120:

vulgo autem memoriae proditum est, quicumque speciem quandam e fonte i. e. effigiem nymphae viderint, furendi non fecisse finem, quos Graeci *νυμφολήπτορες* vocant, Latini *lymphaticos* appellant.

Geoponica, XI 2, 5:

ὄθεν καὶ ἀπεχθάνεται (ἰ δάφνη) δαίμοσι, καὶ ἔνθα ἂν ἦ δάφνη, ἐκ ποδῶν δαίμονες.

Ibid. 7:

οὐδὲ γὰρ ἰ ἱερὰ νόσος, ἢ δαίμων παρενοχλεῖ τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ δάφνη ἐστίν, ὥσπερ οὐδὲ κεραννός, ὅπου σκῆ.

Medicina Plinii, opus quoddam medio aevo conscriptum, cf. Rose *Hermes* VIII (1874) 48, III 18 p. 270 (ap. R. Heim *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XIX 1893 502):

⟨ad⟩¹ daemones effugandos hoc dicis physicum: oculo OXΦ. e. I. e. I, daemones ad lunaticum accedant, herbam

¹ daemones fugandos cod., ad suppl. Heim l. s.

pioniam idem ad collum suspende. daemonium sive t des-
sion¹ ne noceat, herbam heliotropium legis luna XVI et supra
limen ponis et² in ventrali uteris³. daemoni ne occurras
nocte⁴ quocumque⁵ loco timueris hoc dicis: „daemonia quoque
in publico cadunt“; dicis illi ad aurem: „recede daemon,
teleteni⁶ veniunt“. daemoniosis et lunaticis. bitumen⁷ tri-
tum, pondera III in vino, quae⁸ dabis luna VI et VII, et
XVII; die Iovis⁹ dabis.

Codex Bonnensis 218 (66a) undecimo p. Chr. n. aevo
conscriptus, ex monasterio Beatae Mariae ad lacum, fol. 83^r
(apud Heimium l. s. p. 552):

humanum genus ignorat, quantam vim virtutis vultur in
se habeat quantamque hominibus medelam praestet. ea hora,
quando eum aliquis comprehendit, habeat pro gladio cannam
acutam, qua eum occidat solusque sit, qui eum occiderit et
antequam eum decollet, dicat ei: „angelus adone (i. e. Ἰδωναί:
Heim l. s.) Abraham, propter vos sermo impletur“. et dum
eum aperueris, melius facies, si iterum verba praedicta dix-
eris cor eius si in leonis aut lupi pelle ligaveris,
omnes a te daemones effugabis.

Ibid. fol. 85^r (Heim l. s.):

eraclea. si quis in via tutus ambulare voluerit, latrones
timere non curet, quia fugat eos et pro unius viatoris persona
multae personae videntur insidiantibus. precatio: adiuro te
per virtutes omnes, quae in te sunt, et per illum, qui tibi
dedit multas virtutes, ut non mihi deneges de omnibus vir-
tutibus ullam, ubicumque te portavero. antequam maturescat
flos eius, tollas eam ante solis ortum plenilunio dextra manu
sine ferro laevaue absconsa. — parthenicon, caristellum, bu-
bastes, artemisia. si quis item facit in ambulando et in manu
portaverit, non sentit laborem itineris, fugat daemonia, pro-
hibet maleficia, venena discutit, avertit oculum malum. cum

¹ t des-sion explicat v. d. Radermacher apud Heimium l. s. per τὸ
δεξιόν i. e. ἐν γήμωσ faustum, ut Erinyes appellantur Ἐμμενίδες.

² ponis et et cod.

³ ulatur cod., uteris Heim.

⁴ noctae cod.

⁵ quocumque cod.

⁶ vocabulum teleteni derivatum esse putat Heim a voce τελετα τελετή.

⁷ ritumen cod.

⁸ que cod.

⁹ iobis cod., corr. R. Wuensch.

radice et semine tolle ante lucem solis, pone in domum, ut intrans (it-ram cod.; terram coni. R. Wuensch) tangat.

II. Testimonia Christiana

Evangelium sec. Matth. IV 24:

καὶ ἀπῆλθεν ἰσχυρῶς αὐτοῦ εἰς ὄλην τὴν Συρίαν· καὶ προσήγγεγκαν αὐτῷ πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας ποικίλαις νόσοις καὶ βασάνοις συνεχομένους καὶ δαιμονιζομένους καὶ σεληνιαζομένους καὶ παραλυτικούς καὶ ἐθεράπευσεν αὐτοὺς.

VIII 16:

ὀψίας δὲ γενομένης προσήγγεγκαν αὐτῷ δαιμονιζομένους πολλούς· καὶ ἐξέβαλεν τὰ πνεύματα λόγῳ καὶ πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας ἐθεράπευσεν.

ibid. 28sqq.:

καὶ ἐλθόντος αὐτοῦ εἰς τὸ πέραν εἰς τὴν χώραν τῶν Γαδαριῶν, ἐπύρηνθησαν αὐτῷ δύο δαιμονιζόμενοι ἐκ τῶν μυημείων ἐξερχόμενοι χαλεποὶ λίαν, ὥστε μὴ ἰσχύειν τινὰ παρελθεῖν διὰ τῆς ὁδοῦ ἐκείνης. καὶ ἰδοὺ ἔκραζαν λέγοντες· τί ἡμῖν καὶ σοί, υἱὲ τοῦ Θεοῦ; ἵληθες ὡδὲ πρὸ καιροῦ βασιανίσαι ἡμῶς; ἵν' δὲ μακρὰν ἀπ' αὐτῶν ἀγέλη χοίρων πολλῶν βοσκομένη. οἱ δὲ δαίμονες παρεκάλουν αὐτὸν λέγοντες· εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς, ἀπόστειλον ἡμᾶς εἰς τὴν ἀγέλην τῶν χοιρῶν. καὶ εἶπεν αὐτοῖς· ὑπάγετε. οἱ δὲ ἐξελθόντες ἀπῆλθον εἰς τοὺς χοίρους. καὶ ἰδοὺ ὤρμησεν πᾶσα ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ ζυγμοῦ εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἀπέθανον ἐν τοῖς ὕδασι.

IX 32sqq.:

ἰδοὺ προσήγγεγκαν αὐτῷ κωφὸν δαιμονιζόμενον. καὶ ἐκβλήθεις τὸ δαιμόνιον ἐλάλησεν ὁ κωφός . . . οἱ δὲ Φαρισαῖοι ἔλεγον· ἐν τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια.

XII 22sqq.:

τότε προσήγγεθῆ αὐτῷ δαιμονιζόμενος κωφὸς καὶ κωφός· καὶ ἐθεράπευσεν αὐτόν, ὥστε τὸν κωφὸν λαλεῖν καὶ βλέπειν. . . . οἱ δὲ Φαρισαῖοι ἀκούσαντες εἶπον· οὗτος οὐκ ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια εἰ μὴ ἐν τῷ Βεελζεβοῦλ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων.

ibid. 43sqq.:

ὅταν δὲ τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα ἐξέλθῃ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου,

διέρχεται δι' ἀνδρῶν τόπων ζητοῦν ἀνάπαισιν καὶ οὐχ εἰρίσκει. τότε λέγει· εἰς τὸν οἶκόν μου ἐπιστρέψω ὅθεν ἐξῆλθον· καὶ ἐλθὼν εἰρίσκει σχολάζοντα καὶ σεσαρωμένον καὶ κεκοσμημένον. τότε πορεύεται καὶ παραλαμβάνει μεθ' ἑαυτοῦ ἐπὶ ἕτερα πνεύματα πονηρότερα ἑαυτοῦ, καὶ εἰσελθόντα κατοικεῖ ἐκεῖ.

XVII 14sq.:

καὶ ἐλθόντων πρὸς τὸν ὄχλον προσῆλθεν αὐτῷ ἄνθρωπος γοινουπειῶν αὐτὸν καὶ λέγων· κύριε, ἐλέησόν μου τὸν υἱόν, ὅτι σελιγιάζεται καὶ κακῶς ἔχει· πολλὰκις γὰρ πίπτει εἰς τὸ πῦρ καὶ πολλὰκις εἰς τὸ ὕδωρ, καὶ προσήνεγκα αὐτὸν τοῖς μαθηταῖς σου, καὶ οὐκ ἠδυνήθησαν αὐτὸν θεραπεῦσαι. ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν· . . . φέρετέ μοι αὐτὸν ὕδωρ, καὶ ἐπειμήσεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, καὶ ἐξῆλθεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ δαιμόνιον, καὶ ἐθεραπεύθη ὁ παῖς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης. τότε προσελθόντες οἱ μαθηταὶ τῷ Ἰησοῦ καὶ ἰδίαν εἶπον· διὰ τί ἡμεῖς οὐκ ἠδυνήθημεν ἐκβαλεῖν αὐτό; ὁ δὲ λέγει αὐτοῖς· διὰ τὴν ὀλιγοπιστίαν ὑμῶν. . . . τοῦτο δὲ τὸ γένος οὐκ ἐμπορεύεται, εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ.

sec. Marc. I 23sq.:

καὶ ἐβῆθς ἰν' ἐν τῇ συναγωγῇ αὐτῶν ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, καὶ ἀνέκραξεν λέγων· τί ἡμῖν καὶ σοί, Ἰησοῦ Ναζαρητέ; ἦλθες ἀπολέσαι ἡμῶς. οἶδά σε τίς εἶ, ὁ ἅγιος τοῦ Θεοῦ. καὶ ἐπειμήσεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· φημιὸθητι καὶ ἐξέλθε ἐξ αὐτοῦ. καὶ σπυράξαν αὐτὸν τὸ πνεῦμα τὸ ἀκάθαρτον καὶ φωνῆσαν φωνῇ μεγάλῃ ἐξῆλθεν ἐξ αὐτοῦ.

III 11sq.:

καὶ τὰ πνεύματα τὰ ἀκάθαρτα, ὅταν αὐτὸν ἐθεώρουν, προσέπιπτον αὐτῷ καὶ ἐκράζον λέγοντα ὅτι σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. καὶ πολλὰ ἐπετίμα αὐτοῖς ἵνα μὴ αὐτὸν φανερὸν ποιήσωσιν.

V 1sq. (cf. Matth. VIII 28sq.):

καὶ ἦλθον εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης εἰς τὴν χώραν τῶν Γαλασιῶν. καὶ ἐξελθόντος αὐτοῦ ἐκ τοῦ πλοίου, ἐβῆθς ἐπήντησεν αὐτῷ ἐκ τῶν μηνιῶν ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, ὃς τὴν κατοίκησιν εἶχεν ἐν τοῖς μνήμασι, καὶ οὐδὲ ἀλύσει οὐδέτι οὐδεὶς ἐδύνατο αὐτὸν δῆσαι διὰ τὸ αὐτὸν πολλὰκις πέδαις καὶ ἀλύσειν δεδέσθαι καὶ διεσπᾶσθαι ἐπ' αὐτοῦ τὰς ἀλύσεις καὶ τὰς πέδας συντετριῆσθαι, καὶ οὐδεὶς ἴσχευεν αὐτὸν δαμῆσαι· καὶ

διὰ παντὸς νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἐν τοῖς μνήμασιν καὶ ἐν τοῖς ὕρρεσιν ἦν κράζων καὶ κατακόπτων ἑαυτὸν λίθοις. καὶ ἰδὼν τὸν Ἰησοῦν ἀπὸ μακρόθεν ἔδραμεν καὶ προσεκύνησεν αὐτὸν καὶ κράζας φωνῇ μεγάλῃ λέγει· τί ἐμοὶ καὶ σοί, Ἰησοῦ γιᾶ τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου; ὀρκίζω σε τὸν Θεόν, μὴ με βασανίσῃς. ἔλεγεν γὰρ αὐτῷ· ἔξιελθε τὸ πνεῦμα τὸ ἀκάθαρτον ἐκ τοῦ ἀνθρώπου. καὶ ἐπιρώτα αὐτόν· τί ὀνομά σοι; καὶ λέγει αὐτῷ· λεγῶν ὀνομά μοι, ὅτι πολλοὶ ἔσμεν. καὶ παρεκάλει αὐτὸν πολλὰ, ἵνα μὴ αὐτὸς ἀποστείλῃ ἔξω τῆς χώρας. ἦν δὲ ἐκεῖ πρὸς τῷ ὕρρει ἀγέλη χοίρων μεγάλη βοσκομένη· καὶ παρεκάλεσαν αὐτὸν λέγοντες· πέμψον ἡμᾶς εἰς τοὺς χοίρους, ἵνα εἰς αὐτοὺς εἰσέλθωμεν. καὶ ἐπέ-
 τρεψεν αὐτοῖς.

IX 14sq. (cf. Matth. XVII 14sq.):

καὶ ἐλθόντες πρὸς τοὺς μαθητὰς εἶδον ὄχλον πολὺν περὶ αὐτοῦ καὶ γραμματεῖς συζητοῦντας πρὸς αὐτούς. καὶ εὐθὺς πᾶς ὁ ὄχλος ἰδόντες αὐτὸν ἐξεθαμβήθησαν καὶ προσιτρέχοντες ἰσπάζοντο αὐτόν. καὶ ἐπιρώτησεν αὐτούς· τί συζητεῖτε πρὸς αὐτούς; καὶ ἀπεκρίθη αὐτῷ εἰς ἐκ τοῦ ὄχλου· διδάσκαλε, ἡνεγκα τὸν υἱόν μου πρὸς σέ, ἔχοντα πνεῦμα ἄλλαν· καὶ ὕπαινον ἐν αὐτῷ καταλάβῃ, ῥήσσει αὐτόν, καὶ ἀρκίζει καὶ τρίζει τοὺς ὀδόντας καὶ ξηραίνεται· καὶ εἶπα τοῖς μαθηταῖς σοι, ἵνα αὐτὸ ἐκβάλω-
 σιν . . . καὶ οὐκ ἴσχωσαν. ὁ δὲ ἀποκριθεὶς αὐτοῖς λέγει· ὦ γενεὰ ἄπιστος, ἕως πότε πρὸς ἡμᾶς ἔσομαι; ἕως πότε ἀνέξομαι ὑμῶν; φέρετε αὐτὸν πρὸς με. καὶ ἡνεγκαν αὐτὸν πρὸς αὐτόν. καὶ ἰδὼν αὐτὸν τὸ πνεῦμα εὐθὺς συνεσπάραξεν αὐτόν, καὶ πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς ἐκυλίετο ἀρκίζων. καὶ ἐπιρώτησεν τὸν πατέρα αὐτοῦ· πόσος χρόνος ἐστίν, ὡς τοῦτο γέγονεν αὐτῷ; ὁ δὲ εἶπεν· ἐκ παιδιόθεν· καὶ πολλάκις εἰς πῦρ αὐτὸν ἔβαλεν καὶ εἰς ἕδατι, ἵνα ἀπολέσῃ αὐτόν· ἀλλ' εἴ τι δύνῃ, βοήθησον ἡμῖν σπλαγχνισθεὶς ἐφ' ἡμᾶς. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ τὸ εἰ δύνῃ, πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι . . . ἰδὼν δὲ ὁ Ἰησοῦς, ὅτι ἐπισπεντρέχει ὄχλος, ἐπειμήσεν τῷ πνεύματι τῷ ἀκαθάρτῳ λέγων αὐτῷ· τὸ ἄλλαν καὶ κωφὸν πνεῦμα, ἐγὼ ἐπιτάσσω σοι, ἔξιελθε ἐξ αὐτοῦ καὶ μηκέτι εἰσέλθῃς εἰς αὐτόν. καὶ κράζας καὶ πολλὰ σπασάρας ἐξῆλθεν· καὶ ἐγένετο ὡσεὶ νεκρός, ὥστε τοὺς πολλοὺς λέγειν, ὅτι ἀπέθανεν. ὁ δὲ Ἰησοῦς κρανίσας τῆς χειρὸς αὐτοῦ ἡγειρεν αὐτόν, καὶ ἀνέστη.

ibid. 38 sq.:

ἔφη αὐτῷ ὁ Ἰωάννης· διδάσκαλε, εἶδομέν τινα ἐν τῷ ὀνόματι σου ἐκβάλλοντα δαιμόνια, ὅς οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν. καὶ ἐκωλύομεν αὐτόν, ὅτι οὐκ ἠκολούθει ἡμῖν. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν· μὴ κωλύετε αὐτόν.

sec. Luc. IV 33 sqq.:

Quae hoc loco narrantur, ad verbum paene consentiunt cum iis, quae legimus apud Marc. I 23 sqq.

VIII 1 sq.:

καὶ ἐγένετο ἐν τῷ καθεξῆς καὶ αὐτὸς διώδευεν κατὰ πόλιν καὶ κώμην κηρύσσων καὶ εὐαγγελιζόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. καὶ οἱ δώδεκα σὺν αὐτῷ καὶ γυναῖκές τινες, αἱ ἦσαν τεθεραπευμένοι ἀπὸ πνευμάτων πονηρῶν καὶ ἀσθενειῶν, Μαρία ἡ καλουμένη Μαγδαληνή, ἀφ' ἧς δαιμόνια ἑπτὰ ἐξεληλύθει.

Ibid. 26 sqq., consentiunt cum Marc. V 1 sqq.; IX 49 sq., consentiunt cum Marc. IX 38 sq.; XI 14 sq. (cf. Matth. IX 32 sqq.):

καὶ ἦν ἐκβάλλον δαιμόνιον, καὶ αὐτὸ ἦν κωφόν· ἐγένετο δὲ τοῦ δαιμονίου ἐξεληθόντος ἐλάλησεν ὁ κωφός· καὶ ἐθαύμασαν οἱ ὄχλοι· τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν εἶπαν· ἐν Βεελζεβοὺλ τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια.

Act. Apostol. V 16:

De apostolorum operatione: συνήρχετο δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν πέριξ πόλεων Ἰερουσαλήμι, φέροντες ἀσθενεῖς καὶ ὀχλουμένους ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, οἵτινες ἐθεραπεύοντο ἅπαντες.

VIII 7:

πολλοὶ γὰρ τῶν ἐχόντων πνεύματα ἀκάθαρτα βοῶντα φωνῇ μεγάλη ἐξήρχοντο.

XVI 16 sqq.:

ἐγένετο δὲ πορευομένων ἡμῶν εἰς τὴν προσεχῆν παιδίσκην τινὰ ἔχουσαν πνεῦμα πύθωνα ὑπαρτῆσαι ἡμῖν, ἡμῖς ἐργασίαν πολλὴν παρεῖχεν τοῖς κυρίοις αὐτῆς μαρτυρομένη. αὕτη κατακολουθοῦσα τῷ Παύλῳ καὶ ἡμῖν ἔκραζεν λέγουσα· οὗτοι οἱ ἄνθρωποι δοῦλοι τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου εἰσίν, οἵτινες καταγγέλλουσιν ἡμῖν ὁδὸν σωτηρίας. τοῦτο δὲ ἐποίει ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας. διαπονηθεὶς δὲ Παῦλος καὶ ἐπιστρέψας τῷ πνεύματι εἶπεν· παραγγέλλω σοι ἐν ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξελεθεῖν ἀπ' αὐτῆς· καὶ ἐξῆλθεν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ.

XIX 13 sqq.:

ἐπεχείρησαν δὲ τινες καὶ τῶν περιερχομένων Ἰουδαίων ἕξορ-
μιστῶν ὀνομάζειν ἐπὶ τοὺς ἔχοντας τὰ πνεύματα τὰ πονηρὰ τὸ
ὄνομα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ λέγοντες· ὀρκίζω ἡμᾶς τὸν Ἰησοῦν, ὃν
Παῦλος κηρύσσει. ἦσαν δὲ τινος Σκευᾶ Ἰουδαίου ἀρχιερέως ἐπὶ τὰ
εἶποι τοῦτο ποιοῦντες. ἀποκριθὲν δὲ τὸ πνεῦμα τὸ πονηρὸν
εἶπεν αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν γινώσκω καὶ τὸν Παῦλον ἐπίσταμαι·
ἡμεῖς δὲ τίνας ἐστέ; καὶ ἐφελόμενος ὁ ἄνθρωπος ἐπ' αὐτούς,
ἐν ᾗ ἦν τὸ πνεῦμα τὸ πονηρὸν, κατακυριεύσας ἀμφοτέρων ἴσ-
χυσεν κατ' αὐτῶν, ὥστε γυμνοὺς καὶ τετραυματισμένους ἐκφυγεῖν
ἐκ τοῦ οἴκου ἐκείνου.

Iustinus Martyr, apol. I 18 (Migne, Patrologia Graeca,
VI p. 350):

νεκρομαντεῖα μὲν καὶ αἱ ἀδιαφθόρων παιδῶν ἐποπτεύσεις
καὶ ψυχῶν ἀνθρωπίνων κλήσεις καὶ οἱ λεγόμενοι παρὰ τοῖς μά-
γοις ὄνειροπομποὶ καὶ πάρεδροι καὶ τὰ γινόμενα ἐπὶ τῶν ταῦτα
εἰδότην πεισάτωσαν ἡμᾶς, ὅτι καὶ μετὰ θάνατον ἐν αἰσθήσει
εἰσὶν αἱ ψυχαί· καὶ οἱ ψυχῆς ἀποθανόντων λαμβανόμενοι καὶ
διπτούμενοι ἄνθρωποι, οὓς δαιμονιολήπτους καὶ μαινομένους
καλοῦσι πάντες κτλ.

II 6 (M. VI p. 455):

Ἰησοῦς δὲ καὶ ἄνθρωπος καὶ σωτήρως ὄνομα καὶ σημασίαν
ἔχει. καὶ γὰρ καὶ ἄνθρωπος, ὡς προείρημεν, γέγονε κατὰ τὴν
τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς βουλὴν ἀποκηθεὶς ὑπὲρ τῶν πιστευόντων
ἀνθρώπων καὶ καταλύσει τῶν δαιμόνων. καὶ νῦν ἐκ τῶν ὑπ'
ᾧψιν γινόμενων μαθεῖν δύνασθε, δαιμονιολήπτους γὰρ πολλοὺς
κατὰ πάντα τὸν κόσμον καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει πολλοὶ τῶν
ἡμετέρων ἀνθρώπων τῶν Χριστιανῶν ἐπορρίζοντες κατὰ τοῦ
ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ στανρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου
ἐπὶ τῶν¹ ἄλλων πάντων ἐπορριστῶν καὶ ἐπαστῶν καὶ φαρμα-
κευτῶν μὴ ἰαθένης ἴσαντο καὶ ἔτι νῦν ἴωνται καταργοῦντες
καὶ ἐκδιώχοντες τοὺς κατέχοντας τοὺς ἀνθρώπους δαίμονας.

II 8 (M. VI p. 457):

εἰ γὰρ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἤδη διὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ
Χριστοῦ ἡτιῶνται (οἱ δαίμονες), δίδαγμα ἔστι τῆς καὶ μελλούσης
αὐτοῖς . . . ἐν πνρὶ αἰωνίῳ κολάσεως.

¹ ἐπὶ τῆς ἄλλων M., quod correxi.

Dial. c. Tryph. Iud. XXX (M. VI p. 540):

βοηθὸν γὰρ ἐκείνον καὶ λυτρωτὴν (τὸν Χριστὸν) καλοῦμεν· οὐ καὶ τὴν τοῦ ὀνόματος ἰσχὺν καὶ τὰ δαιμόνια τρέμει, καὶ σήμερον ἐξορκιζόμενα κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποιτίου Πιλάτου, τοῦ γενομένου ἐπιτρόπου τῆς Ἰουδαίας, ὑποτάσσεται.

IL (M. VI p. 585):

νοῆσαι δύνασθε ὅτι κρηγία δύναμις τοῦ Θεοῦ γέγονε τῷ σταυρωθέντι Χριστῷ, ὃν καὶ τὰ δαιμόνια φρίσσει καὶ πᾶσαι ἀπλῶς αἱ ἀρχαὶ καὶ ἐξουσίαι τῆς γῆς.

LXXVI (M. VI p. 653):

καὶ νῦν ἡμεῖς οἱ πιστεύοντες ἐπὶ τὸν σταυρωθέντα ἐπὶ Ποιτίου Πιλάτου Ἰησοῦν κύριον ἡμῶν τὰ δαιμόνια πάντα καὶ πνεύματα πονηρὰ ἐξορκίζοντες ὑποτασσόμενα ἡμῖν ἔχομεν.

LXXXV (M. VI p. 676):

De Iesu Christo: ὃς καὶ ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὸν οὐρανόν, . . . ὡς καὶ νῦν ἐκ τῶν ὑπ' ὕψιν γινομένων ῥῆξιν ἡμᾶς πεισοῦναι, ἐὼν θείλητε. κατὰ γὰρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ τούτου τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ πρωτοτόκου πάσης κτίσεως καὶ διὰ παρθένου γεννηθέντος καὶ παθητοῦ γενομένου ἀνθρώπου καὶ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποιτίου Πιλάτου ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἡμῶν καὶ ἀποθανόντος καὶ ἀναστάντος ἐκ νεκρῶν καὶ ἀναβάντος εἰς τὸν οὐρανὸν πᾶν δαιμόνιον ἐξορκιζόμενον νικᾷται καὶ ὑποτάσσεται. ἐὰν δὲ κατὰ παντὸς ὀνόματος τῶν παρ' ὑμῖν γεγεννημένων, ἢ βασιλείων, ἢ δικαίων, ἢ προφητῶν, ἢ πατριαρχῶν ἐξορκίζητε ὑμεῖς, οὐχ ὑποταγίσεται οὐδὲν τῶν δαιμονίων. ἀλλ' εἰ ἄρα ἐξορκίζοι τις ἑυτῶν κατὰ τοῦ Θεοῦ Ἰβραάμ καὶ Θεοῦ Ἰσὰκ καὶ Θεοῦ Ἰακώβ, ἴσως ὑποταγίσεται. ἤδη μέντοι οἱ ἐξ ἡμῶν ἐπορκιστὰ τῇ τέχνῃ, ὥσπερ καὶ τὰ ἔθνη, χρώμενοι ἐξορκίζουσι καὶ θημιάμασι καὶ καταδουλοῦσι χροῦναι.

Tatianus, orat. adv. Graec. XVI (M. VI p. 840):

δαίμονες δὲ οἱ τοῖς ἀνθρώποις ἐπιτάττοντες οὐκ εἰδὼν αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί. πῶς γὰρ ἂν γένοιτο δραστικά καὶ μετὰ τὸ ἀποθανεῖν; χωρὶς εἰ μὴ ὁ ζῶν μὲν ἀνθρώπος ἀνόητος καὶ ἀδύνατος γένοιτο, νεκρὸς δὲ γινόμενος λοιπὸν δραστικωτέρας πιστεύοιτο μεταλαμβάνειν δυνάμειος;

Minucius Felix, Octav. ed. H. Boenig (1903) XXVII
1 sqq.:

isti igitur impuri spiritus [daemones]¹, ut ostensum magis ac² philosophis [et a Platone]³, sub statu et imaginibus consecratis⁴ delitescunt et adflatu suo auctoritatem, quasi praesentis numinis, consequuntur, dum inspirantur interim vatibus⁵, dum fanis immorantur, dum nonnumquam extorum fibras animant, avium volatus gubernant, sortes regunt, oracula efficiunt falsis pluribus involuta . . . sic a caelo deorsum gravant et a deo vero ad materias avocant, vitam turbant, omnes⁶ inquietant, inrepentes etiam corporibus occulte ut spiritus tenues morbos fingunt, terrent mentes, membra distorquent, ut ad cultum sui cogant . . . hi sunt⁷ et furentes, quos in publicum videtis excurrere; vates et ipsi absque templo sic insanunt, sic bacchantur, sic rotantur. par et in illis instigatio daemonis, sed argumentum dispar furoris . . . haec omnia sciunt plerique⁸ pars vestrum ipsos daemones de semetipsis confiteri. quotiens a nobis tormentis verborum et orationis incendiis de corporibus exiguntur. ipse Saturnus et Serapis et Iuppiter et quicquid daemonum colitis victi dolore, quod sunt, eloquuntur: nec utique in turpitudine sui nonnullis praesertim vestrum assistentibus mentiuntur. ipsis testibus esse eos daemones credite fassis⁹. adiurati enim per deum verum et solum inviti miseri corporibus inhorrescunt; et vel exsiliunt statim, vel evanescent gradatim, prout fides patientes adiuvat. . . sic Christianos de proximo fugitant, quos longe a coetibus per vos lacessant¹⁰. ideo inserti mentibus imperitorum odium nostri serunt occulte per timorem: naturale est enim odisse, quem timeas.

¹ secl. Ursinus. ² a cod., ac Dombart.

³ secl. Usener.

⁴ consecrati cod., corr. Balduinus.

⁵ inspirant interim vates coni. Dombart.

⁶ somnos coni. Ursinus.

⁷ hi sunt cod., inspirant coni. Boenig.

⁸ pleraque coni. Davisius.

⁹ fassis eras. in cod. et supra scriptum de se verum confitentibus.

¹⁰ in coetibus per vos lacessant cod., corr. Vahlen.

Irenaeus, ed. Stieren I 16, 3:

De Marci gnostici discipulis: καὶ ἡ πλέον δυσχιρίζονται καὶ χαίρουσιν ἐπὶ τοῖς παρεροήμασιν αὐτῶν, ταύτη μᾶλλον εἰδέναι πλέον αὐτοὺς ἐνεργεῖσθαι ὑπὸ τῆς ὀγδοάδος τῶν πονηρῶν πνευμάτων.

II 6, 3:

altissimi et omnipotentis appellatione omnia subiecta sunt; et huius invocatione etiam ante adventum domini nostri salvabantur homines et a spiritibus nequissimis et a daemoniis universis et ab apostasia universa . . . et propter hoc Iudaei usque nunc hac ipsa adfatione daemones effugant, quando omnia timeant invocationem eius, qui fecit ea.

II 31, 2:

nec enim caecis possunt donare visum (Simonis et Carpocratis discipuli), neque surdis auditum, neque omnes daemones effugare praeter eos, qui ab ipsis immittuntur, si tamen et hoc faciunt; neque debiles aut claudos aut paralyticos curare vel alia quadam parte corporis vexatos.

II 31, 4 sq.:

διὸ καὶ ἐν τῷ ἐκείνου ὀνόματι οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταὶ παρ' αὐτοῦ (τοῦ Χριστοῦ) λαβόντες τὴν χάριν ἐπιτελοῦσιν ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἰς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεάν εἴληφε παρ' αὐτοῦ. οἱ μὲν γὰρ δαίμονας ἐλαύνουσι βεβαίως καὶ ἀληθῶς, ὥστε πολλὰκις καὶ πιστεύειν αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς καθαρισθέντας ἀπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ εἶναι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ . . . nec invocationibus angelicis facit aliquid (Christianus) nec incantationibus nec reliqua prava curiositate, sed munde et pure et manifeste orationes dirigens ad dominum, qui omnia fecit.

Tertullianus, de idol. ed. Öhler XI:

quo ore Christianus turarius, si per templa transibit, quo ore fumantes aras despuet et exsufflabit, quibus ipse prospexit? qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellarium praestat? ille quidem, si excluserit daemonium, non sibi placeat de fide. neque enim inimicum exclusit. facile debuit de eo impetrare, quem quotidie pascit.

Apologeticus XXII:

nunc de operatione eorum (daemonum) satis erit exponere.

operatio eorum est hominis eversio. sic malitia spiritualis a primordio auspicata est in hominis exitium. itaque corporibus quidem et valetudines infligunt et aliquos casus acerbos, animae vero repentinos et extraordinarios per vim excessus. suppetit illis ad utramque substantiam hominis adeundam subtilitas et tenuitas sua.

XXXIII: edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus vestris, quem daemone agi constet. iussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur de vero, quam alibi dominum de falso. . . . si altera parte vere dei sunt, cur sese daemonia mentiuntur? an ut nobis obsequantur? iam ergo subiecta est Christianis divinitas vestra.

XXXII: ceterum daemones, id est genios, adiurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus, non deierare, ut illis honorem divinitatis conferamus.

De cor. XI Tert. quaerit, num Christianus stipendia facere possit:

et excubabit pro templis, quibus renuntiavit? . . . et quos interdum exorcismis fugavit, noctibus defensabit, incumbens et requiescens super pilum, quo perfossum est latus Christi?

Ad Scapul. II:

daemones . . . non tantum respuimus, verum et revincimus et cottidie traducimus et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est.

IV: nam et cuiusdam notarius, cum a daemone praecipitaretur, liberatus est et quorundam propinquus et puerulus et quanti honesti viri — de vulgaribus enim non dicimus — aut a daemoniis aut valetudinibus remediati sunt!

De anim. LVII:

itaque invocantur quidem aori et biaethanati sub illo fidei argumento, quod credibile videatur eas potissimum animas ad vim et iniuriam facere, quas per vim et iniuriam saevus et immaturus finis extorsit, quasi ad vicem offensae. sed daemones operantur sub obtentu earum; et hi vel maxime, qui in ipsis tunc fuerunt, cum adviverent, quique illas in huiusmodi impigerant exitus. nam et suggestimus nullum paene hominem carere daemonio, et pluribus notum est daemoniorum quoque opera et immaturas et atroces effici mortes, quas incursibus deputant. hanc quoque falla-

ciam spiritus nequam sub personis defunctorum delitescens, nisi fallor, etiam rebus probamus, cum in exorcismis interdum aliquem se ex parentibus hominis sui affirmat, interdum gladiatorem, vel bestiarium, sicut et alibi deum. . . . et tamen ille daemon, postquam circumstantes tentavit, instantia divinae gratiae victus id, quod in vero est, invitus confitetur.

Theophilus, ad Autolye. II 8 (M. VI p. 1061sq.):

ἐκ τούτου δὲ σαφῶς δείκνυται, εἰ καὶ οἱ δαίμονωντες ἐπίσταν καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο ἐξορκίζονται κατὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὕψους Θεοῦ καὶ ὁμολογεῖ αὐτὰ τὰ πλάνα πνεύματα εἶναι δαίμονες, οἳ καὶ τότε ἐς ἐκείνους ἐνεργήσαντες (Theophilus loquitur de poëtis et vatibus paganorum).

Ps. Clemens¹, epist. ad virgin. I 12 (M. I p. 408sq.):

honorabile etiam, aequum praeclarumque est, ut fratres in Christo visitent exagitados a spiritibus malis, pro eis exorcismos adhibeant, prudenterque orationem fundant deo acceptabilem, non verborum elegantia, copia, dispositione ac praeparatione: venantes eloquentiae famam, aut memoriam suam ostentantes; qui enim ita sunt comparati similes fiunt aeri sonanti aut cymbalo tinnienti: multiloquio suo nihil prosunt exorcizatis, quantumvis in astantibus pavorem excitent terribilibus verbis; non enim agunt cum recta fide et iuxta doctrinam domini, qui dixit: hoc genus daemoniorum non eicitur nisi per orationem et ieiunium.

Recognitiones II 71 (M. I p. 1281) Petrus dicit Clementi:

hoc enim pro certo scire te volo, quia omnis, qui idola coluit aliquando et eos, quos pagani nominant deos, adoravit vel de immolatis eorum degustavit, spiritu immundo non caret; conviva enim factus est daemonum et participium sumpsit eius daemonis, cuius in mente sua speciem vel timore vel amore formavit. et per haec mundus non est a spiritu immundo et ideo purificationem indiget baptismi, ut exeat ab eo spiritus immundus, qui interiores animae ipsius insedit affectus.

¹ Duas epistulas ad virgines et recognitiones et homilias, quae Clementis episcopi Romani nomen prae se ferunt, inenute tertio p. Chr. n. saeculo conscriptas esse probavit A. Harnack *Dogmengeschichte*³ (Tübingen 1894—97) I p. 294 et *Theol. Litt. Zeit.* 1891 p. 145.

Ibid. 72 (M. I p. 1281sq.):

amant enim isti spiritus immundi inhaerere corporibus hominum, ut ipsorum ministerio cupiditates suas expleant et ad ea, quae ipsi desiderant, inclinantes animae motus suis eos parere libidinibus cogant, ut efficiantur ex integro vasa daemonum.

IV 13 (M. I p. 1320):

perversae autem et erraticae religiones introducuntur, quibus se plurima pars hominum per occasionem feriarum et solemnitatum dederunt potus instaurantes et convivia, tibiasque ac fistulas et citharas ac diversa genera musicorum sectantes et semetipsos per omnia temulentiae ac luxuriae propinantes, hinc omnis error accepit originem, hinc lucos et aras, hinc coronas et victimas repperere et post ebrietatem quasi lymphaticis motibus agi; ex hoc iam potestas daemoniis data ingrediendi huiusmodi mentes, ut choros ducere insanos et Baccho furere viderentur; hinc fremere dentibus et mugire de profundis visceribus inventum, hinc terribiles vultus et ferus in hominibus aspectus, ut is, quem temulentia subverterat ac daemon instigaverat, numine repletus a deceptis et errantibus crederetur.

Ibid. 16 (M. I p. 1321):

daemones autem habere desiderium immergendi se corporibus hominum haec causa est. spiritus sunt habentes propositum conversum ad malitiam; per cibos ergo et potus immoderatos ac libidinem perurgent homines ad peccatum, eos tamen, qui peccandi propositum gerunt, qui dum videntur necessaria naturae velle implere, non tenentes modum per nimietatem, ingrediendi in semetipsos daemonibus faciunt locum, donec autem naturae mensura servatur et modus legitimus custoditur, dei clementia ingrediendi in homines non eis tribuit facultatem.

Ibid. 17 (M. I p. 1321sq.):

sed et ipsi daemones quanto viderint fidem crescere in homine, tanto ab eo refugiunt in ea solum parte residentes, in qua adhuc aliquid infidelitatis resederit; ab his vero, qui plena fide credunt, absque ulla remoratione discedunt.

Hom. IX 8 (M. II p. 248) ad paganos:

ἐὼν μὲν οὖν τὰ ἡμέτερα ἐλίθη, οὐ μόνον δαίμονας καὶ τὰ ἐξ

δαιμόνων πάθη φεγγειν δεινίσεσθε, ἀλλὰ αὐτοὶ αὐτὰ φρυγαδεύοντες καὶ ἐξειερόμενοι ἐπ' αὐτῶν καὶ τῶν εἰσαεὶ ἐσομένων ἀγαθῶν ἀπολαύσετε.

Ibid. 10 (M. II p. 248sq.):

τὸ δὲ τοῖς δαίμονας γλίχασθαι εἰς τὰ τῶν ἀνθρώπων εἰσδένειν σώματα, αἰτία αὕτη· πνεύματα ὄντες καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ἔχοντες εἰς βρωτὰ καὶ ποτὰ καὶ συνουσίαν, μεταλαμβάνειν δὲ μὴ δυνάμενοι διὰ τὸ πνεύματα εἶναι καὶ δεῖσθαι ὀργάνων τῶν πρὸς τὴν χρῆσιν ἐπιτηδεύων, εἰς τὰ ἀνθρώπων εἰσίσαιν σώματα, ἵνα, ὥσπερ ἐπορροούτων ὀργάνων τυχόντες, ὧν θέλουσιν ἐπιτυχεῖν δυνατοὶ ᾖσιν, εἴτε βρωτῶν διὰ τῶν ἀνθρώπων ὀδόντων, εἴτε συνουσίας διὰ τῶν ἐκείνου αἰσίων. ὕθην πρὸς τὴν τῶν δαιμόνων φεγγὴν ἡ ἐνθεία καὶ ἡ νησιεία καὶ ἡ κακοηχία οικειότατόν ἐστι βοήθημα.

Ibid. 11 (M. II p. 249):

αὐτοὶ οἱ δαίμονες εἰδότες ὧν ἐπιζητοῦσι τῆς πίστεως τὴν ποσότητα ἀναλογουῶσαν ἐπιμετροῦσιν αὐτῶν τὴν ἐπιμονήν. διὰ τοῦτο τοῖς ἀπιστοῦσιν ἐπιμένουσιν, τοῖς δὲ δυσπίστοις ἐμβραδύνουσιν, τοῖς δὲ παντάπασι πιστεύουσι καὶ εὖ πράττουσιν οὐδὲ πρὸς ῥοπήν ἴθρας συνεῖναι δύνανται.

Ibid. 12 (M. II p. 249):

ἐπὶ μὲν οὖν τῶν ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν ἐνδομυχοῦντων δαιμόνων ἐπιδίδοται αὐτοῖς ἐπιθυμῆσθαι ὡς οὐ δαίμονος ἐνοχλοῦντος, ἀλλὰ σωματικῆς νόσου, οἷον ἢ ὕλης δριμείας, ἢ χολῆς, ἢ φλέγματος, ἢ ἀίματος ἀμετρίας, ἢ μίτριγγος φλεγμονῆς, ἢ ἄλλου τινός. εἰ δὲ καὶ τοῦτο ἴν, οὐδ' αὐτὸ ἀπίλλασται δαίμονος εἶδος εἶναι.

Ibid. 16 (M. II p. 253):

οὐ γὰρ εἶ τι ματιεύεται. θεός ἐστιν· ὅτι καὶ πύθωνες ματιεύονται, ἀλλ' ἐφ' ἡμῶν ὡς δαίμονες ἐκριζοῦμενοι φρυγαδεύονται.

Ibid. 19 (M. II p. 256):

ἐν δὲ τῷ παρόντι ἀνεγνώ ποιημῶν ἢ πηγῆν ἐπεὶ γε καὶ θαλάσσην ἀπολουσάμενοι ἐπὶ τῇ τρισμαζαρίῳ ἐπονομασίᾳ οὐ μόνον τὰ ἐνδομυχοῦντα ἡμῶν πνεύματα ἀπελάσαι δυνίσεσθε, ἀλλ' αὐτοὶ μηκέτι ἀμαρτάνοντες καὶ θεῷ ἀνευδοκίᾳ πιστεύοντες τὰ ἄλλων κακὰ πνεύματι καὶ δαιμόνιᾳ χαλεπὰ σὺν τοῖς δεινοῖς πάθεσιν ἀπελάσετε. ἐπίστετε δὲ μόνον ἐνιδόντων ἡμῶν φεύζονται. ἴσασι γὰρ τοῖς ἀποδεδωκότας ἑαυτοὺς τῷ θεῷ.

Hippolytus, refutat. ed. Dunker et Schneidewin IX 14 de Alcibiade et discipulis eius:

οἷτοι καὶ μαθηματικοῖς καὶ ἄστρολογικοῖς καὶ μαγικοῖς προσ-
 ἔχουσιν ὡς ἀλιθῆσι, καὶ τοῦτοις χρόμινοι ταράσσουσι τοὺς
 ἄφρονας νομιζέιν αὐτοὺς λόγον δυνατοῦ μετέχειν· ἐπαιοιδάς τε
 καὶ ἐπιλόγους τινὰς διδάσκουσι πρὸς τε κινωδιχτιους καὶ δαι-
 μονῶντας καὶ ἐτέρας νόοις κατεχομένους.

Ibid. 16:

ἔτερα δὲ πλείοστα φλευαρεῖ ταῦτὰ (paulo ante explicatum
 est, quomodo ii, qui a canibus morsi sunt, sanari possint) καὶ
 ἐπὶ φθισικοῖς ἐπιλέγειν διδάσκειν καὶ βαπτίζεσθαι ἐν ψυχρῇ
 τεσσαρακοντάκις ἐπὶ ἡμέρας ἐπὶ ὁμοίως καὶ ἔνι δαιμονῶντας.

Origenes, contra Celsum ed. Koetschau I 6:

μετὰ ταῦτα οὐκ οἶδα πόθεν κινούμενος ὁ Κέλσος φησὶ δαι-
 μόνων τινῶν ὀνόμασι καὶ κατακηλίσεσι δοκεῖν ἰσχύειν Χριστια-
 νοὺς, ὡς οἶμαι αἰνισσόμενος τὰ περὶ τῶν κατεπαρόντων τοὺς
 δαίμονας καὶ ἐξελανόντων. ἔοικε δὲ σαφῶς σκεοφαντεῖν τὸν
 λόγον. οὐ γὰρ κατακηλίσεσιν ἰσχύειν δοκοῦσιν, ἀλλὰ τῇ ὀνόματι
 Ἰησοῦ μετὰ τῆς ἀπαγγελίας τῶν περὶ αὐτὸν ἱστοριῶν. ταῦτα γὰρ
 λεγόμενα πολλάκις τοὺς δαίμονας πεποιήκεν ἀνθρώπων χωρισ-
 θῆναι, καὶ μάλιστα ὅταν οἱ λέγοντες ἀπὸ διαθέσεως ἑγχοῦς καὶ
 πεπιστευκτίας γενήσιως αὐτὰ λέγωσι. τοσοῦτον μὲν γε δύναται
 τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τῶν διαμόνων, ὡς ἔσθ' ὅτι καὶ ἐπὶ
 γαίλων ὀνομαζόμενον ἀνείν· ὕπερ διδάσκειν ὁ Ἰησοῦς ἔλεγε τό-
 πολλοὶ ἑροῦσί μοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρῃ κτλ. (Matth. VII 22).

Ibid. 22:

τοῦ δ' Ἀβραάμ τὸ ὄνομα οὐ Μωϋσῆς ἀναγράφει μόνος, . . .
 ἀλλὰ . . . καὶ πολλοὶ τῶν ἐπαρόντων δαίμονας χρόνται ἐν τοῖς
 λόγοις αὐτῶν τῶν ὁ θεὸς Ἀβραάμ . . . τὰ δὲ αὐτὰ λεγέον καὶ
 περὶ τοῦ Ἰσαὰκ καὶ περὶ τοῦ Ἰακώβ καὶ περὶ τοῦ Ἰσραήλ. ἕτινα
 ὁμολογημένως Ἐβραῖα ὄντα ὀνόματι πολλαχού τοῖς Αἰγυπτίοις
 ἐπαγγελιομένοις ἐνεργεῖαν τινα ἐνέσπαρται μαθήμασι.

Ibid. 24:

τότ' ἑροῦμεν ὅτι τὸ μὲν Σαβαῶθ ὄνομα καὶ τὸ Ἀδωναῖ καὶ
 ὕσα ἄλλα παρ' Ἐβραίοις μετὰ πολλῆς σεμνολογίας παραδιδόμενα
 οὐκ ἐπὶ τῶν τεχνῶντων καὶ γεννητῶν κέεται πραγματίων ἀλλ' ἐπὶ
 τινοῦ θεολογίας ἀπορρητίου, ἀναφερομένης εἰς τὸν τῶν ὄλων διμι-
 ορογόν. διὸ καὶ δύναται ταῦτα τὰ ὀνόματι, λεγόμενα μετὰ τινοῦ
 τοῦ συμφορῆς αἰτιοῦς εἰρημοῦ, ἀλλὰ δὲ κατὰ Αἰγυπτίαν φερόμενα
 φωνῆν ἐπὶ τινοῦ δαιμόνων, τῶν τάδε μόνον δυναμένων καὶ ἄλλα

κατὰ τὴν Περσῶν διάλεκτον ἐπὶ ἄλλων δυνάμεων καὶ οὕτω καθ' ἕκαστον τῶν ἔθνων εἰς χρεῖας τινὰς παραλαμβάνεσθαι. καὶ οὕτως εὐρεθήσεται τῶν ἐπὶ γῆς δαιμόνων λαχόντων διαφόρους τύπους φέρεσθαι τὰ ὀνόματα οἰκείως ταῖς κατὰ τόπον καὶ ἔθνος διαλέκτοις.

Ibid. 25:

ὅταν δὲ τὰ περὶ ὀνομάτων τις δύνηται τὰ ἐν ἀπορρήτοις φιλοσοφεῖν, πολλὰ ἂν εὖρη καὶ περὶ τῆς ἐπικλήσεως τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ· ὧν ὁ μὲν τις Μιχαήλ, ἕτερος δὲ Γαβριήλ καὶ ἄλλος Ραφαήλ καλεῖται φερωνύμως τοῖς πράγμασιν, ἃ διακροῦνται κατὰ βούλημα τοῦ Θεοῦ τῶν ὕλων ἐν τῷ παντί. τῆς δ' ὁμοίας ἔχεται περὶ ὀνομάτων φιλοσοφίας καὶ ὁ ἡμέτερος Ἰησοῦς, οὗ τὸ ὄνομα μυσίους ἤδη ἐναργῶς ἐώραται δαίμονας ἐξελάσαν ψυχῶν καὶ σωματίων, ἐνεργήσαν εἰς ἐκείνους, ἀφ' ὧν ἀπηλάθησαν. ἔτι δ' εἰς τὸν περὶ ὀνομάτων τόπον λεκτέον, ὅτι οἱ περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐπιφθῶν δεινοὶ ἱστοροῦσιν, ὅτι τὴν αὐτὴν ἐπιφθὴν εἰπόντα μὲν τῇ οἰκείᾳ διαλέκτῳ ἔστιν ἐνεργῆσαι ὑπερ ἐπαγγέλλεται ἢ ἐπιφθὴ· μεταλαβόντα δὲ εἰς ἄλλην οἰανθηποτοῦν φωνὴν ἔστιν ἰδεῖν ἄστονον καὶ οὐδὲν δυναμένην.

Ibid. 46:

καὶ ἔτι ἴχνη τοῦ ἁγίου ἐκείνου πνεύματος ἁφθέντος ἐν εἶδει περιστερᾶς παρὰ Χριστιανοῖς σφύζεται. ἐξεπίδοσι δαίμονας καὶ πολλὰς λύσεις ἐπιτελοῦσι.

Ibid. 67:

καὶ ἔτι γε τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ ἐστιάσεις μὲν διανοίας ἀνθρώπων ἀφίστησι καὶ δαίμονας ἤδη δὲ καὶ νόσους.

Ibid. 68:

καὶ εὐθέως κοινοποιεῖ (ὁ Κέλσος) αὐτὰ (τὰ τοῦ Χριστοῦ θαύματα) πρὸς τὰ ἔργα τῶν γοήτων ὡς ἐπισηχομένων θαυμασιώτερα καὶ πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν μαθόντων ἀπὸ Ἀγυπτίων ἐπιτελούμενα ἐν μέσαις ἀγοραῖς ὀλίγων ὀβολῶν ἀποδομένων τὰ σεμνὰ μαθήματα καὶ δαίμονας ἀπὸ ἀνθρώπων ἐξελαινόντων καὶ νόσους ἀποφυσώντων καὶ ψυχὰς ἰσθίων ἀνακαλούντων καὶ ἴν' ἂν ἡμοῖα, εἰ μέχρι ἀποδείξεως ὁμοίως τοῖς μαγανεύουσιν ἔφθανε δειξας· νετὶ δὲ οὐδεὶς μὲν τῶν γοήτων, δι' ὧν ποιεῖ, ἐπὶ τὴν τῶν ἰθῶν ἐπανόρθωσιν καλεῖ τοὺς θεασασμένους . . . ἕτε καὶ αὐτοὶ πλήρεις ὄντες αἰσχίστων καὶ ἐπιρρητοτάτων ἁμαρτημάτων.

IV 33:

σαφές δὲ οὖν καὶ γενεαλογοῦνται Ἰουδαῖοι ἀπὸ τῶν τριῶν πατέρων τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰσαάκ καὶ τοῦ Ἰακώβ· ὡν τοσοῦτον δύναται τὰ ὀνόματα συναπτόμενα τῇ τοῦ Θεοῦ προσηγορίᾳ, ὥς οὐ μόνον τοὺς ἀπὸ τοῦ ἔθνους χοῦσθαι ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν ἐχχαῖς καὶ ἐν τῇ καιεπέδειν δαίμονας τῶν· ὁ Θεὸς Ἀβραάμ καὶ ὁ Θεὸς Ἰσαάκ καὶ ὁ Θεὸς Ἰακώβ, ἀλλὰ γὰρ σχεδὸν καὶ πάντας τοὺς τὰ τῶν ἐπωδῶν καὶ μαγικῶν πραγματευομένους. ἐπίστανται γὰρ ἐν τοῖς μαγικοῖς συγγράμμασι πολλαχοῦ ἢ τοιαῦτη τοῦ Θεοῦ ἐπίκλησις καὶ παράληψις τοῦ Θεοῦ ὀνόματος, ὥς οἰκείον τοῖς ἀνδράσιν τοῖσι εἰς τὰ κατὰ τῶν δαιμόνων.

Ibid. 34:

ἀλλὰ γὰρ καὶ ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ὁ Θεὸς τῶν Ἑβραίων καὶ ὁ Θεὸς ὁ καταποτιώσας ἐν τῇ ἐρηθρᾷ Θαλάσσει τὸν Αἴγυπτίων βασιλέα καὶ τοὺς Αἴγυπτίους πολλάκις ὀνομάζεται παραλαμπανόμενος κατὰ δαιμόνων ἢ τινῶν ποτηρῶν δυνάμιων.

V 45:

καὶ ἐὰν μὲν ὁ καλῶν ἢ ὁ ὀρκῶν ὀνομάζῃ Θεὸν Ἀβραάμ καὶ Θεὸν Ἰσαάκ καὶ Θεὸν Ἰακώβ, τόδε τι ποιῆσαι ἂν ἴτοι διὰ τὴν τοῦτων (τῶν ὀνομάτων) φύσιν, ἢ καὶ δύνανται αὐτῶν καὶ δαιμόνων νικιομένων καὶ ὑποτακτομένων τῶν λέγοντι ταῦτα· ἐὼν δὲ λέγῃ· ὁ Θεὸς πατρὸς ἐκλεκτοῦ τῆς ἡχοῦς καὶ ὁ Θεὸς τοῦ γέλωτος καὶ ὁ Θεὸς τοῦ πτεροιστοῦ, οὕτως οὐδὲν ποιεῖ τὸ ὀνομαζόμενον ὡς οὐδ' ἄλλο τι τῶν μηδεμίαν δύναμιν ἐχόντων.

VI 39:

εἶτα πρὸς τοὺς χωρμένους, ὥς φησι (Κέλσος), μαγεία τινὲ καὶ γοιτεία καὶ καλοῦντας ὀνόματα βαρβαρικά δαιμόνων τινῶν τοιαῦτα, οὖν ὅμοιον οὗτοι πράττουσι τοῖς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ὑποκειμένοις τερατευομένοις πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας· ἄλλα μὲν αὐτῶν εἶναι τὰ ὀνόματα παρ' Ἑλλήσιν, ἄλλα δὲ παρὰ Σκύθαις . . . εἶτα πάλιν φέρων τὰ ἀπὸ τῆς μαγικῆς γοιτείας καὶ προσάπτων τάχα μὲν οὐδενὶ τῶν μὴ εἶναι τοὺς μαγικανέοντας προφάσει τῆς κατὰ τὸν χωρακίτηρα τοῦτον Θεοσεβείας, τάχα δὲ τισὶ καὶ πρὸς τοὺς ἐδεξακταιήτους χωρμένους τοιοῦτοις, ἵνα δοκοῖεν θεῖα δυνάμει τι ποιεῖν, ἐκίθειαι τινὰ λέγων· τί με δεῖ καταριθμεῖν, ὅσοι καταρκομοὺς ἐδίδαξαν ἢ λυτρίτους φιδᾶς ἢ ἀλοπομπίτους φρονᾶς ἢ ἐκίπλους ἢ δαιμονίτους σχηματισμοὺς, αἰσθητῶν, ἢ ἀριθμῶν, ἢ λίθων, ἢ φητῶν, ἢ ῥιζῶν καὶ ὅλων παντοδαπῶν χωρημάτων.

Ibid. 40:

ἔφησεν (ὁ Κέλσος) ἑωρακέσθαι παρὰ υἱοὺς πρεσβυτέρους τῆς ἡμετέρας δόξης τυγχάνουσι βιβλία βάρβαρα δαιμόνων ὀνόματα ἔχοντα καὶ τερατείας· καὶ ἔφρασε· τοὺτους (τοὺς διήθεν πρεσβυτέρους τῆς ἡμετέρας δόξης) οὐδὲν μὲν χρησιδὸν ὑπισχεῖσθαι, πάντα δ' ἐπ' ἀνθρώπων βλάβαις.

VII 4:

εἰ δ' ἐξίσταται καὶ οὐκ ἐν ἑαυτῇ ἔστιν ἡ Πυθία, ὅτε μαντεύεται, ποδαπὸν νομιστέον πνεῦμα τὸ σκότιον καταχέαν τοῦ νοῦ καὶ τῶν λογισμῶν, ἢ τοιοῦτον, ὁποῖόν ἐστι καὶ τὸ τῶν δαιμόνων γένος, οἷς οὐκ ὀλίγοι Χριστιανῶν ἀπελαύνουσι τῶν πασχόντων σὺν οὐδενὶ περιέργῳ καὶ μαγικῷ ἢ φαρμακευτικῷ πράγματι, ἀλλὰ μόνῃ εὐχῇ καὶ ὀρκώσεσιν ἀπλουσιτέrais καὶ ὅσα ἂν δύναται προσάγειν ἀπλούτερος ἄνθρωπος; ὡς ἐπίπαν γὰρ ἰδιῶται τὸ τοιοῦτον πράττειν παρῆσι τῆς ἐν τῷ λόγῳ Χριστοῦ χάριτος τὸ τῶν δαιμόνων εὐτελὲς καὶ ἀσθενὲς οὐ πάντως δεόμενον πρὸς τὸ ἡτηθῆναι καὶ εἶξαι ὑπεξέλθειν ἀπὸ ψυχῆς ἀνθρώπου καὶ σώματος σοφοῦ τινος καὶ δυνατοῦ ἐν ταῖς λογικαῖς περὶ τῆς πίστεως ἀποδείξεσιν.

Ibid. 67:

καὶ τοσοῦτόν γε ἀποδέομεν τοῦ θεραπεύειν δαίμονας, ὥστε καὶ ἀπελαύνειν αὐτοὺς εὐχαῖς καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν ἱερῶν γραμμάτων μαθήμασιν ἀπὸ τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν καὶ ἀπὸ τῶν τόπων, ἐν οἷς αὐτοὺς ἰδρύκασιν ἐσθ' ὅτε δὲ καὶ ἀπὸ τῶν ζώων.

VIII 43:

οὐ βλασφημοῦντας οὐδ' ἀλλ' ἀπελαύνοντας ἀπὸ τῶν ξοάνων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων καὶ ψυχῶν Χριστιανούς ἀμύνεσθαι νομίζουσιν οἱ δαίμονες. μὴ νοῶν γὰρ τὸ γινόμενον ἀληθὲς τι κατὰ τὸν τόπον ὁ Κέλσος εἶρηκεν. ἀληθὲς γὰρ τὸ φεῦλων δαιμόνων πληρομένας τὰς τῶν καταδικαζόντων Χριστιανούς ψυχὰς καὶ τῶν προδιδόντων καὶ τῶν εὐδοκούντων Χριστιανοῖς προσπολεμεῖν.

De principatu III 2, 1 (M. XI p. 305):

per haec igitur omnia docet nos scriptura esse quosdam invisibiles hostes dimicantes adversus nos et praecipit armari nos debere contra eos. unde et simpliciores quique domino Christo credentium existimant, quod omnia peccata, quaecumque commiserint homines, ex istis contrariis virtutibus

mentem delinquentium perurgentibus fiant pro eo, quod in certamine isto invisibili superiores inveniantur potestates. quod si, verbi causa, diabolus non esset, nemo hominum omnino delinqueret.

III 3, 4 (M. XI p. 317):

manifeste ergo et ex multis iudiciis demonstratur, quod humana anima, dum in hoc est corpore, recipere potest . . . energias, id est, operationes spirituum malorum. . . . tunc cum penitus ex integro eorum possederint mentem, ita ut nihil omnino eos, quos obsederint, intellegere vel sentire permittant, sicut exemplo sunt hi, quos vulgo energumenos vocant, quos amentes et insanos videmus, quales illi erant, qui in evangelio a salvatore curati esse referuntur.

Ibid. 5 (M. XI p. 318):

et rursus e contrario manifeste ostenditur ab adversariis spiritibus quosdam a prima statim aetate possessos, id est, nonnullos cum ipso daemone esse natos, alios vero a puero divinasse historiarum fides declarat. alii a prima aetate daemonem, quem Pythonem nominant, id est, ventriloquum passi sunt.

In exod. hom. VI 8 (M. XII p. 337):

quid timent daemones? quid tremunt? sine dubio crucem Christi, in qua triumphati sunt timor ergo et tremor cadet super eos, cum signum in nobis viderint crucis fideliter fixum et magnitudinem bracchii illius, quod dominus expandit in cruce . . . non te ergo aliter timebunt, nec aliter tremor tuus veniet super eos, nisi videant in te crucem Christi.

In num. hom. VI, 3 (M. XII p. 608):

non enim potest spiritus sanctus consortium pati et societatem spiritus mali. certum est enim peccati tempore adesse in corde uniuscuiusque spiritum malum et agere partes suas, cui utique cum locus datur et recipitur a nobis per cogitationes malas et concupiscentias pessimas, contristatus et, ut ita dicam, coangustatus fugatur de nobis spiritus sanctus.

hom. XXVII 8 (M. XII p. 789):

possident enim cunctos, qui in ignorantia vivunt: et non solum illos, qui adhuc in ignorantia sunt, sed ingerunt se saepe etiam iis, qui agnoverunt deum et rursus in iis opera

ignorantiae conantur operari. neque enim sine ipsis consummatur omne peccatum. nam cum adulterium quis committit, non est utique sine daemone; vel cum ira immoderate raptatur, vel cum diripit aliena: et qui sedens adversus proximum suum detrahit et adversum filium matris suae ponit scandalum, non est sine daemone.

In Iosua hom. XV 5 (M. XII p. 902sq.):

mihī videtur esse infinitus quidam numerus contrariarum virtutum, pro eo, quod per singulos paene homines sunt spiritus aliqui diversa in iis peccatorum genera molientes. verbi causa, est aliquis fornicationis spiritus, est irae spiritus alius: est avaritiae spiritus, alius vero superbiae. et si eveniat esse aliquem hominem, qui his omnibus malis aut etiam pluribus agitur, omnes hos, vel etiam plures in se habere inimicos putandus est spiritus. unde et per singulos plures esse credendi sunt, quia non singula singuli homines habent vitia, vel peccata committunt, sed plura ab unoquoque videntur admitti. et iterum non est putandum, quod unus fornicationis spiritus seducat eum, qui, verbi gratia, in Britannii fornicatur et illum, qui in India, vel in aliis locis, neque unum esse irae spiritum, qui diversis in locis diversos homines agitet: sed puto magis principem fornicationis spiritum unum esse, innumeros vero esse, qui in hoc ei officio pareant et per singulos quosque homines diversi spiritus sub eo principe militantes ad eiusmodi eos peccata sollicitent.

hom. XXIV 1 (M. XII p. 939sq.):

Amorrhæus interpretatur amarus vel amaritudo. habitantes ergo in Elom, quae interpretatur arietantes, vel in Salamis, quod interpretatur pacifici, permanent et habitant amaritudines in arietantibus et pacificis . . . in quo tale aliquid intellegere possumus, quia dicit: permansit habitare Amorrhæus in ipsis. verbi gratia, si inimica virtus daemonis ex amaritudinis turba veniens obsideat alicuius corpus, perturbet ac decipiat mentem, adhibeantur autem multae orationes, multa ieiunia, multae exorcistarum invocationes et ad haec omnia surdus daemon in obsesso corpore permaneat et persistat tolerabilius ferens exorcistarum poenas et adhibita sibi ex dei nominis invocatione tormenta, quam discedere ab

homine, quem impudenter obsidet et nequiter: ita etiam hic intellegendum est in istis, qui dicuntur Amorrhæei, qui permanent et persistunt habitare in Elom et Salamin. et ut vere ostenderet scriptura, quia perferentes poenas et flagella persistunt, dicit: „et gravis effecta est super eos manus Ephrem“. quomodo autem gravis efficitur manus Ephrem super Amorrhæeos? vel exorcistarum, ut dicimus, manus impositione vehementius imposita gravari dicitur super immundos spiritus manus Ephrem vel quia boni actus vel bona opera gravant et affligunt daemonum genus contrariasque virtutes. quanto enim nos meliora egerimus et quanto in optimis conversamur, tanto illis molesta haec efficiuntur et gravia. gratum vero illis est et acceptum et voluptates eis quodammodo exhibet, qui in turpitudine et flagitiis vivit. qui vero in bonis actibus manum suam gravaverit super eos, etiam si penitus eos expellere non potuerit, certe tributarios eos faciet et subiectos.

In Indices hom. III 4 (M. XII p. 905):

valde infirmus esset adversum nos (diabolus), nisi nos eum fortem peccando faceremus, nisi per peccata nostra locum introeundi et dominandi inveniret in nobis.

Select. in Ierem. XXIII 24 (M. XIII p. 572):

καὶ ὅμως καὶ πάντα πληρῶν (ὁ θεός) οὐ πληροῖ τὸν ἁμαρτωλόν· πνευμάτων γὰρ ἀκαθάρτων πεπληρωται καὶ τὸν τοιοῦτον ἀδύνατον ἐπὶ θεοῦ πληρωθῆναι μὴ τῶν ἄλλων τῶν πληρούμενων ἀπηλλαγμένον.

Comment. in Matth. XIII 6 (M. XIII p. 1105sqf.):

ἴδῃ οὖν παρασιῶμεν καὶ τῇ λέξει καὶ ζήτήσωμεν πρότερον. πῶς σεληγιάζεσθαι λέγεται ὁ ἐπὶ τινος πνεύματος ἀκαθάρτου καὶ κωφοῦ καὶ ἀλάλου σοιούμενος καὶ καιραβαλλόμενος, καὶ διὰ τί παρώνυμόν ἐστι τὸ σεληγιάζεσθαι ἀπὸ τοῦ μεγάλου ἐν οὐρανῷ καὶ δευτέρου μετὰ τὸν ἥλιον φωστιῆρος, ὃν ἔταξεν ὁ θεός εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτός. ἱατροὶ μὲν οὖν φυσιολογείωσαν, ἅτε μηδὲ ἀκάθαρτον πνεῦμα εἶναι νομίζοντες κατὰ τὸν λόγον, ἀλλὰ σωματικὸν σύμπωμα, καὶ φυσιολογοῦντες τὰ ἔγγραφα λεγέωσαν κινεῖσθαι τὰ ἐν τῇ κεφαλῇ καὶ αἰτιὰν συμπίπτειαν τὴν πρὸς τὸ σεληγιάζον φῶς ἔγγραφα ἔχον φέσιν· ἡμεῖς δὲ οἱ τῷ εὐαγγελίῳ πιστεύοντες, οἷον τὸ νόσημα τοῦτο ἀπὸ πνεύματος ἀκαθάρτου, ἀλάλου καὶ

κωφῶ ἐν τοῖς πάσχοσιν αὐτὸ θεωρεῖται ἐνεργούμενον, ὁρῶντες δὲ ὅτι καὶ οἱ εἰθισμένοι παραπλησίως τοῖς ἐπαιδοῖς τῶν Αἰγυπτίων ἐπαγγέλλεσθαι τὴν κατὰ τοὺς τοιοῦτους Θεραπειάν δοκοῦσιν ποτε ἐπιτυχάνειν ἐν αὐτοῖς, γρήσομεν ὅτι . . . τὸ ἀκάθαρτον τοῦτο πνεῦμα ἐπιτηρεῖ τινὰς σχηματισμοὺς τῆς σελήνης καὶ οὕτως ἐνεργεῖ, ἢ ἐκ τῆς τηρήσεως τοῦ κατὰ τὸν τοιόνδε τῆς σελήνης σχηματισμὸν πάσχειν τοὺς ἀνθρώπους τὴν αἰτίαν δόξη τοῦ τηλικούτου κακοῦ μὴ τὸ ἕλαλον καὶ κωφὸν λαμβάνειν δαιμόνιον, ἀλλὰ μέγας ἐν οὐρανῷ φροστήρ, ὁ τεταγμένος εἰς ἀρχὰς τῆς νοετὸς καὶ μηδεμίαν ἔχων ἀρχὴν τῆς τοιαύτης ἐν ἀνθρώποις νόσου. . . . εἰδὸς δὲ ὅτι, ὥσπερ τοῦτο τὸ ἐνεργοῦν τὸν καλούμενον σεληνιασμὸν πνεῦμα ἀκάθαρτον ἐπιτηρεῖ τοὺς τῆς σελήνης σχηματισμοὺς, ἵνα ἐνεργήσῃ εἰς τὸν διὰ τινος αἰτίας παραδιδόμενον αὐτῷ καὶ μὴ ποιήσαστα ἑαυτὸν ἄξιον φροεῖας ἀγγελικῆς, οὕτως καὶ ἄλλα πνεύματα καὶ δαιμόνια πρὸς τινὰς σχηματισμοὺς τῶν ἄλλων ἀστέρων, ἵνα μὴ μόνον σελήνη, ἀλλὰ καὶ οἱ λοιποὶ λοιδορηθῶσιν ἀστέρες ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν εἰς τὸ ὕψος λαλούντων. ἔστι γοῦν ἀκοῦσαι τῶν γενεθλιαλόγων τὴν αἰτίαν πάσης μανίας καὶ παντὸς δαιμονιασμοῦ ἀναφερόντων ἐπὶ τοῖς τῆς σελήνης σχηματισμοῖς. ὅτι μὲν οὖν οἱ τὸν καλούμενον σεληνιασμὸν πάσχοιτες ἐνίοτε εἰς τὸ ὕδωρ πίπτουσι δῆλόν ἐστι· ὅτι δὲ καὶ εἰς τὸ πῦρ, σπανιώτερον μὲν, πλὴν καὶ αὐτὸ συμβαῖνόν ἐστι, καὶ ὅτι δυσίατόν ἐστι τὸ νόσημα τοῦτο, ὡς καὶ τοὺς ἔχοντας χάριν Θεραπειεῖν δαιμονίωντας ὅτε μὲν ἀπαυδᾶν πρὸς τοῦτο, ὅτε δὲ μετὰ νησιεῶν καὶ προσερχῶν καὶ πλείονων καμμάτων ἐπιτυγχάνειν. ζητήσεις δέ, εἰ, ὥσπερ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, οὕτω καὶ ἐν τοῖς πνεύμασι τοιαῦτα συμβαῖναι, ὡς τινὰ μὲν αὐτῶν λαλεῖν, τινὰ δὲ ἄλλα εἶναι· καὶ τινὰ μὲν ἀκοῦειν, ἕτερα δὲ κωφῶσθαι· εἴρεθῆσεται γὰρ ὥσπερ ἐν αἰτοῖς ἡ αἰτία τοῦ εἶναι ἀκάθαρτα, οὕτως καὶ διὰ τὸ ἀτεξεῖσθαι αὐτῶν καταδικάζεσθαι αὐτὰ τὸ εἶναι ἄλλα καὶ κωφά.

Ibid. 7 (M. XIII p. 1112):

προσχωμὲν δὲ καὶ τῷ· τοῦτο τὸ γένος οὐκ ἐκπροεῖται εἰ μὴ ἐν προσερχῇ καὶ νησιεῖα, ἢ εἴ ποτε δέοι περὶ Θεραπειάν ἀσχολεῖσθαι ἡμᾶς τοιοῦτόν τι πεπονθότιος τινός, μὴ ὀρκίζωμεν, μηδὲ ἐπερωτῶμεν, μηδὲ λαλῶμεν ὡς ἀκούοντι τῷ ἀκαθάρτῳ πνεύματι, ἀλλὰ σχολάζοντες προσερχῇ καὶ νησιεῖα ἐπιτύχωμεν προσερχόμενοι περὶ τοῦ πεπονθότιος καὶ τῆ ἑαυτῶν νησιεῖα ἀπόσωμεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα.

Cyprianus, ad Donat. ed. Hartel V:

quantum illuc (in pectus) fidei capacis adferimus, tantum gratiae inundantis haurimus. inde iam facultas datur, immundos et erraticos spiritus, qui se expugnandis hominibus inmerserint. ad confessionem minis increpantibus cogere, ut recedant duris verberibus urguere, conflictantes, eiulantes, gementes incremento poenae propagantis extendere, flagris caedere, igne torrere.

Quod idola dii non sint VII:

Quae hoc loco exponit Cyprianus, ad verbum paene consentiunt cum Minuc. Fel. Octav. XXVII (supra pag. 33).

De lapsis XXIV C. compluribus exemplis illustrat, quam graves poenas deus repetat ex lapsis:

alia in balneis constituta . . . illic ab immundo spiritu immunda correpta laniavit dentibus linguam, quae fuerat vel pasta impie vel locuta. postquam sceleratus cibus sumptus est, in perniciem suam rabies oris armata est. ipsa sui carnufex exstitit nec diu superesse postmodum potuit, dolore ventris et viscerum cruciata defecit.

XXVI: quam multi (lapsi) cottidie immundis spiritibus adimplentur, quam multi usque ad insaniam mentis excordes dementiae furore quatiuntur!

Ad Demetr. XV:

o si audire eos velis et videre, quando adiurantur (dii) a nobis, torquentur spiritalibus flagris et verborum tormentis de obsessis corporibus eiciuntur, quando eiulantes et gementes voce humana et potestate divina flagella et verbera sentientes venturum iudicium confitentur. veni et cognosce vera esse, quae dicimus; et quia sic deos colere te dicis, vel ipsis crede, quos colis. aut si volueris et tibi credere, de te ipso loquetur audiente te, qui nunc tuum pectus obsedit, qui nunc mentem tuam ignorantiae nocte caecavit. videbis nos rogari ab eis, quos tu rogas, timeri ab eis, quos tu adoras: videbis sub manu nostra stare vinctos et tremere captivos, quos tu suspicis et veneraris ut dominos. certe vel sic confundi in istis erroribus tuis poteris, quando conspexeris et audieris deos tuos quid sint interrogatione nostra statim prodere et praesentibus licet vobis praestigias illas et fallacias suas non posse celare.

Sentent. episcop. I:

Caecilius a Biltha dixit: sic enim scriptum est: una fides, una spes, unum baptisma. non aput haereticos, ubi spes nulla est et fides falsa, ubi exorcizat daemonicus etc.

VIII Crescens a Cirta dixit: censeo ego omnes haereticos et schismaticos, qui ad catholicam ecclesiam voluerint venire, non ante ingredi, nisi exorcizati et baptizati prius fuerint.

XXXI Leucius a Thebeste dixit: haereticos blasphemos . . . execrandos censeo et ideo exorcizandos et baptizandos.

XXXVII Vincentius a Thibari dixit: haereticos scimus esse peiores quam ethnicos. si conversi ad dominum redire voluerint, primo per manus inpositionem in exorcismo, secundo per baptismi regenerationem, tunc possunt ad Christi pollicitationem pervenire, alias autem non debere.

Epist. LXIX 15:

hodie etiam geritur, ut per exorcistas voce humana et potestate divina flagelletur et uratur et torqueatur diabolus, et cum exire se et homines dimittere saepe dicat, in eo tamen. quod dixerit, fallat, cum tamen ad aquam salutarem adque ad baptismi sanctificationem venit, scire debemus et fidere, quia illic diabolus opprimitur et homo dicatus deo divina indulgentia liberatur.

Epist. LXXV 10 Firmilianus quidam scripsit:

volo autem vobis et de historia, quae apud nos facta est exponere. ante viginti enim et duos fere annos temporibus post Alexandrum imperatorem multae istic conflictationes et pressurae acciderunt vel in commune omnibus hominibus vel privatim Christianis Serenianus tunc fuit in nostra provincia praeses, acerbus et dirus persecutor. in hac autem perturbatione constitutis fidelibus et huc atque illuc persecutionis metu fugientibus et patrias suas relinquentibus atque in alias regionum partes transeuntibus, emersit illic subito quaedam mulier, quae in extasin constituta propheten se praeferret et quasi sancto spiritu plena sic ageret. ita autem principalium daemoniorum impetu ferebatur, ut per longum tempus sollicitaret et deciperet fraternitatem, admirabilia quaedam et portentosa perficiens et facere se terram

moveri polliceretur: non quod daemone tanta esset potestas, ut terram movere aut elementum concutere vi sua valeret, sed quod nonnumquam nequam spiritus praesciens et intellegens terrae motum futurum id se facturum esse simularet, quod futurum videret. quibus mendaciis et iactationibus subegerat mentes singulorum, ut sibi oboedirent et quocumque praeciperet et duceret sequerentur, faceret quoque mulierem illam cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione, diceret etiam se in Iudaeam et Hierosolimam festinare fingens tamquam inde venisset. hic et unum de presbyteris Rusticum, item et alium diaconum fefellit, ut eidem mulieri commiscerentur: quod paulo post detectum est. nam subito apparuit illi unus de exorcistis vir probatus et circa religiosam disciplinam bene semper conversatus, qui exhortatione quoque fratrum plurimorum, qui et ipsi fortes ac laudabiles in fide aderant, excitatus erexit se contra illum spiritum nequam revincendum: qui subtili fallacia etiam hoc paulo ante praedixerat venturum quendam aversum et temptatorem infidelem. tamen ille exorcista inspiratus dei gratia fortiter restitit et esse illum nequissimum spiritum, qui prius sanctus putabatur, ostendit.

Ps. Cyprianus, de spectac. IV:

ceterum sciat (Christianus) haec omnia (spectacula) daemoniorum esse, non dei. impudenter in ecclesia daemonia exorcizat, quorum voluptates in spectaculis laudat.

Canones Hippolyti ed. Achelis *Texte u. Unters. zur Geschichte d. Altchristlichen Literatur, herausgeg.* v. O. v. Gebhardt u. A. Harnack VI 4 (1891)¹ c. XVII sq. (postquam episcopus creatus est, omnes orent pro eo):

tribue etiam illi, o domine, episcopatum et spiritum clementem et potestatem ad remittenda peccata; et tribue illi facultatem ad dissolvenda omnia vincula iniquitatis daemonum et ad sanandos omnes morbos et contere satanam sub pedibus eius.

CVIII: die autem sabbati episcopus convocet eos, qui

¹ C. H. inter secundum et quartum decennium tertii p. Chr. n. saeculi compositos esse probavit Achelis l. s. p. 237.

baptizandi sunt et moneat eos, ut genua flectant capitibus ad orientem conversis et manus super eos expandat orans, ut malignum spiritum ab omnibus membris eorum expellat.

CX: postquam autem finivit adiurationes eorum, in facies eorum sufflet signetque pectora et frontes, aures et ora eorum.

CCXLVII: signa frontem tuam ad vincendum satanam et ad gloriandum propter fidem tuam.

Pistis sophia ed. Petermann¹, CCCLXVI sqq. de quinque archontibus, qui versantur in via medii:

Παραπλήξ, ἄρχων est μορφη̄ feminae, cuius capillus descendit ad eius pedes. sunt 25 ἀρχιδαιμόνια sub eius ἐξουσία, ἄρχοντα super multa alia δαιμόνια, et haec δαιμόνια sunt ista, quae intrant in homines, ut irascantur, ut convitientur et ut καταλαλώσιν, et ista auferunt ψυχὰς στερεσίμως, ut eiciant eas suo fumo caliginis et suis κολάσειν πονηραῖς secunda τάξις est Ἀριουθ Aethiopica; ἄρχων femina, nigra penitus, habens etiam 14 δαιμόνια sub se, ἄρχοντα super multos alios δαίμονας et δαιμόνια illa, quae sub Ἀριουθ Aethiopica; ista intrant in homines incendiarios, usque dum excitaverint πολέμους, ut caedes fiant, ut dent duritiem eorum cordi et iram ad efficiendas caedes tertiae τάξει, quam vocant Ἐκάτην, tribus faciebus praeditam, sunt etiam 27 δαιμόνια sub eius ἐξουσία. ista sunt, quae intrant in homines, ut faciant eos peiurare et uti dicant mendacia et ut ament hoc, quod non est iis quarta τάξις, quam vocant Παρέδρωνα Τύφωνα, qui est ἄρχων fortis, cuius sub potestate sunt triginta duo δαιμόνια. ista sunt haec, quae intrant in homines, ut faciant eos ἐπιθυμῆν et πορνεύειν, ut committant adulteria, ut sint facientes σνονσίαν constanter quintae τάξεως ἄρχοντα vocant Ιαναχθαναβας, qui ἄρχων fortis est, habens sub se multa alia δαιμόνια. ista sunt, quae intrant in homines, ut faciant eos esse accipientes personam, ἀδικοῦντας δικαίους et accipientes personam peccatorum, sumentes δῶρον adversus iudicium rerum, corruptentes id, obliscentes horum, qui pauperes et indigentes, augentes oblivionem ψυχῶν suarum et curam

¹ Opus gnosticum ab A. Harnack *Texte u. Unters.* VII 2 p. 95 sqq. alteri tertii saeculi parti attributum.

horum, in quibus nullum lucrum, ne faciant recordationem vitae suae, ut, quum egressi sint e σώματα, auferantur στερεσίμως.

Lactantius, div. instit. II 15 (M. VI p. 332sq.):

hi, ut dico, spiritus contaminati ac perditii (daemones) per omnem terram vagantur et solatium perditionis suae perdendis hominibus operantur qui quoniam sunt spiritus tenues et incomprehensibiles, insinuant se corporibus hominum et occulte in visceribus operati valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatiunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

Ibid. 16 (M. VI p. 334sq.):

nocent illi quidem (daemones), sed iis, a quibus timentur, quos manus dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis. iustos autem, i. e. cultores dei, metuunt, cuius nomine adiurati de corporibus excedunt, quorum verbis tamquam flagris verberati, non modo daemones se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa, quae in templis adorantur, et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt; non utique in opprobrium religionis et honoris sui, quia nec deo, per quem adiurantur, nec iustis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. itaque maximis saepe ululatibus editis verberari se et ardere et iam iamque exire proclamant: tantum habet dei cognitio ac iustitia potestatis. cui ergo nocere possunt nisi iis, quos habent in sua potestate?

IV 27 (M. VI p. 531sq.):

quanto terrori sit daemonibus hoc signum (crucis), sciet qui viderit, quatenus adiurati per Christum de corporibus, quae obsederint, fugiant. nam sicut ipse, cum inter homines ageret, universos daemones verbo fugabat hominumque mentes emotas et malis incursionibus furiatas in sensus pristinos reponebat: ita nunc sectatores eius eosdem spiritus inquinatos de hominibus et nomine magistri sui et signo passionis excludunt exponant igitur (poëtae et philosophi) nobis differentiam generis utriusque (daemonum ac deorum), ut sciamus, quid colendum, quid execrandum sit, habeantne inter se aliquod consortium, an vero inimici sint si autem sunt inimici, cur aut daemones deos non timent, aut dii daemones fugare non possunt? ecce aliquis instinctu daemonis

percitus dementit, effertur, insanit; ducamus hunc in Iovis optimi maximi templum vel, quia sanare homines Iupiter nescit, in Aesculapii vel Apollinis fanum. iubeat utrinlibet sacerdos dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri potest. quae igitur vis deorum est, si subiectos sibi daemones non habent? at vero iidem daemones adiurati per nomen dei veri protinus fugiunt. quae ratio est, ut Christum timeant, Iovem autem non timeant, nisi quod iidem sunt daemones, quos vulgus deos esse opinatur? denique si constituatur in medio et is, quem constat incursum daemonis perpeti, et Delphici Apollinis vates, eodem modo dei nomen horrebunt; et tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille daemoniacus, et adiurato fugatoque deo suo vates in perpetuum conticescet.

V 22 (M. VI p. 623):

non enim ipsi homines persequuntur (Christianos), qui causam, cur irascantur innocentibus, non habent: sed illi spiritus contaminati ac perditii, quibus veritas et nota est et invisita, insinuant se mentibus et instigant nescios in furorem. hi enim, quamdiu pax est in populo dei, fugitant iustos et pavent; et cum corpora hominum occupant animosque divexant, adiurantur ab his et nomine dei fugantur. quo auditu tremunt, exclamant et uri se verberarique testantur; et interroganti, qui sint, quando venerint, quomodo in homines irrepsent, confitentur. sic extorti et excruciiati virtute divini nominis exsolantur. propter haec verbera et minas sanctos et iustos viros semper oderunt.

Psellus, de operat. daemon. XI (M. CXXII p. 843sq.):

Enumerantur sex genera daemonum: *εἶναι δὲ πάντα ταῦτα τῶν δαιμόνων γένη θεομισῆ καὶ ἀνθρώποις πολέμια, . . . τὸ δ' ἐποχθόνιον καὶ τὸ μισογαῆς ἐντὸς εἰ συγκωροῦνται προχωροῦντα, κατάρχοντα καὶ ἐπιλήπτους καὶ ἔκρηρας ἑργαζόμενα.*

XIII (M. CXXII p. 849sq.):

εἰς οὗς (ἀνθρώπους) εἰσχερνώμενα (τὰ δαιμόνια) κλόνον οὐ μέτριον ἀπεργάζεται τῶν πόρων μὲν οἷς ἐνίδρουνται τὸ πνεῦμα τὸ ψυχικόν, κληρουμένων καὶ ὑπὸ τῆς τῶν ἐν αὐτοῖς σωματίων παχύτητος σιενουμένων τε καὶ διωθουμένου τοῦ πνεύματος· ἐξ οὗ συμβαίνει τραδαίνεσθαι τε τὰ σώματα καὶ τὰς ἡγεμονικὰς

δυνάμεις κατοπραγεῖν, ἐμπλήκτους τε τὰς κινήσεις ἀποτελεῖσθαι καὶ πλημμυελεῖς. κἀν μὲν τῶν ἑποχθονίων ὁ ἐνσκήψας ἦ, κραδαίνει καὶ περιφθέρει τὸν κατεχόμενον καὶ φθέγγεται δι' αὐτοῦ, καθάπερ ἰδίῳ χροόμενος ὀργάνῳ τῆς τοῦ πάσχοντος πνεύματι. εἰ δέ τις τῶν λεγομένων μισοφῶν ἐπεισφρήσας λάθοι, πάρεσιν ἐπάγει καὶ ὕλως τὸν ἀλόγια νεκρῶν παραπλήσιον ἀπεργάζεται· τοῦτ' ἄρα τὸ γένος, ὡς ἐν δαίμοσιν ἔσχατον ὄν, γεωδέστερόν ἐστι, ψυχρὸν τε καὶ ξηρὸν ἑσχάτως καὶ οὕτω ἂν εἰσπέσῃ λαθόν, πᾶσαν δύναμιν ψυχικὴν ἀμβλύνει καὶ ἀμαρροῖ. ἀλόγιστον δὲ ὄν καὶ πάσης νοεῶς θεωρίας ἀπολειπόμενον ἀλόγῳ τε διοικούμενον φαντασίᾳ, καθάπερ τῶν θηρίων τὰ δυσμαθέστερα, οὐ λόγων κατακούει, οὐκ ἐπιτίμησιν δέδοικεν καὶ διὰ τοῦτο παρὰ πολλοῖς ἐλλόγως ἄλαλον καὶ κωφὸν καλεῖται. καὶ τῶν ἀλόγιων τις οὐκ ἂν ἄλλως ἀπαλλάττοιο, εἰ μὴ παρὰ δυνάμειος θείας προσειχηῖ καὶ νηστείᾳ προσογνωμένης.

XIV (M. CXXII p. 852sq.):

ἀλλ' ἕτερόν τι πείθουσιν ἡμᾶς φρονεῖν ἰατρῶν παῖδες οὐ δαιμόνων ἔκγονα τὰ πάθῃ ταῦτα λέγοντες εἶναι, χυμῶν δὲ καὶ ἀρχμῶν καὶ πνευμάτων μοχθηρῶς ἔχόντων. ἀμέλει φαρμάκοις καὶ διαιτήμασιν, ἀλλ' οὐκ ἐπιφθαίς καὶ καθαρμοῖς ταῦτα θεραπεύειν ἀποπειρῶνται. καὶ οὐδὲν θαυμαστὸν . . . εἰ ταῦτα λέγοιεν οἱ ἰατροὶ μηδὲν εἰδότες ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν, ἀλλ' εἰς μόνον τὰ σώματα παρακύπτουσι. πλὴν ἐκεῖνα καλῶς εἶχεν οἴεσθαι μοχθηρῶν ἔκγονα χυμῶν κάρου, κώματα, μελαγχολίας, φρενιτίδας, ἢ καὶ παύουσιν ἐπαντιλοῦντες ἢ κενοῦντες ἢ ἐπιπλάττοντες. ἐνθουσιασμοὺς δὲ καὶ μανίας καὶ κατοχάς, ἐν οἷς ὁ μὲν ἀλοῦς οὐδὲν ἐστὶν οἶός τε ἐνεργεῖν οὔτε κατὰ νοῦν καὶ λόγον, οὔτε κατὰ φαντασίαν καὶ αἴσθησιν, ἕτερον δὲ ἐστὶ τὸ κινεῖν καὶ ἔργον, λέγον τε ἄπερ ὁ ληφθεὶς οὐκ οἶδε καὶ τι τῶν μελλόντων ἐστὶν ὅτε προαγορεῖον, πῶς ἂν ταῦτα φῶμεν ἕλης πλημμυελεῖς κινήσεις;

XV (M. CXXII p. 853sq.):

ἀνὴρ τις ἐνεργούμενος δαίμονι τῷ πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα χρησιμολογῶν ἀπεφοίβαζεν . . . (interrogatus, unde vaticinandi facultatem acciperet) τάλῃθ' ἐξείπεν. τελεσθῆναι μὲν γὰρ τὰ δαιμόνια ἔργα παρὰ τινος ἀλήτου λίβνος ἔφη· ὅς με ρύκιος εἰς ὕψος ἀπαγαγὼν καὶ τινος βοτάνης μειασχεῖν κελεύσας ἐμπύσας τέ μου τῷ στόματι καὶ ἐγχερίσματά τινα περιχρίσας τῷ ὀφθαλμῷ παρέσχεν ὄραν δαιμονίων πλῆθος· ἐξ ὧν οἶον κόρακος τινος

ἡσθόμην ἐπιπτόντος καὶ τοῦ στόματος ὑποδύντος ἔνδον. ἔξ ἐκείνου δὲ καὶ εἰς δευρό μοι προλέγειν ἐπέρχεται περὶ ὧν ἂν καὶ ὁπότε βούληται τὸ κινοῦν.

XVI (M. CXXII p. 857) Timotheus quidam loquitur:

ἐτύγχανέ μοι πρεσβύτερος ἀδελφός, ὃς γυναικὶ συνῆν τᾶλλα μὲν σώφροσι, δυστόκῳ δὲ λίαν καὶ νόσους ἐξαλλαττομένη παντοδαπάς. αὕτη λεγὼ ποτε γενομένη πονηρῶς εἶχε καὶ ἐσχάτως παρέκοπτε τὸν τε χιτῶνα περιρρηγνύσα βάρβαρόν τινα γλῶσσαν ἐπειροχάζεν ἀλαλάζουσα. καὶ ἡ γλῶσσα τοῖς ἐκεῖ παρατυχοῦσιν οὐκ ἐπίδηλος ἦν. ἀμέλει καὶ πάντες ἐν ἀπορίᾳ περιεσιτήεσαν οὐκ ἔχοντες ἐν ἀμηχάνῳ κακῇ τοσοῦτῳ δράσειν οὐδέν. γυναῖκες δε τινες (καὶ γὰρ εἰσι γένος εὐρετιζὸν καὶ πρὸς τὸ συμπίπτον ἀνυσιμώτατον) ἄγονσιν ἄνδρα ξένον ἀναφαλαντίαν ἀκριβῶς πρεσβύτην, ἔρυσσὸν τὸ δέσμα καὶ διακεκαυμένον ἐς τὸ μελάντατον· ὃς γυμνὸν ἐσπασμένους ξίφος ἀγχοῦ παραστάς τῆς κλίνης δι' ὀργῆς τὴν νοσοῦσαν εἶχεν καὶ κατὰ τὴν ἐπιχώριον αὐτῷ γλῶσσαν (ἔξ Ἀρμενίων γὰρ ἦν) πολλὰ εἰς αὐτὴν ἀρύβοιζεν. ἡ δὲ καὶ αὐτὴ κατ' αὐτὴν αὐτῷ τὴν γλῶσσαν ἡμείβετο. καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἀπεθρασύνετό τε καὶ τῆς κλίνης ἀφορμῶσα φιλονείκως εἶχεν· ὡς δ' ὁ βάρβαρος ἐπιπλέον τοῖς ἀφορμισμοῖς ἐχρηῖτο καὶ οἷα μελαγχολῶν κεκραγῶς ἠπειλεῖτο παίειν, ἐνταῦθα τὸ γύναιον συσταλὲν ὑπότρομόν τε ἐρίνετο καὶ ταπεινὰ φθεγγόμενον εἰς ὑπνον κατέδαρθεν. ἡμεῖς δὲ τεθηπότες ἡμεν οὐχ ὅτι μεμήνοι· τοῦτο γὰρ ὁρῶμεν πανταχοῦ συμβαῖνον· ἀλλ' ὅτι κατ' Ἀρμενίους ἐφθέγγετο γυνὴ μηδέποτε μηδ' εἰς ὕψιν ἀφιγμένη τούτοις, μηδὲ θαλάμου καὶ κερζίδος εἰδιῦτα πλέον οὐδέν.

CAPVT SECVNDVM

Quid Graeci de possessione crediderint

Graecorum de possessione opiniones ita exponere in animo habeo, ut in tria animum attendam: primum quaestionem pono, qui fuerint homines, in quos Graecorum superstitione numen intraverit; deinde, quae numina homines possederint; denique, quomodo ab eiusmodi divinis impetibus illi se liberaverint vel etiam defenderint. Accedet epimetrum de excedentium daemonum actionibus et de exorcistis. Iam ad singula.

I. De possessis

Ac primum quidem is a numine invasus habebatur, qui mente captus insaniebat. Hanc rem ita se habere saepius antiqui nos docent: Lyssa, insaniae numen, priusquam Herculem aggreditur, exclamat apud Euripid. Hercul. (supra p. 4) nec maris undas, nec terrae motum, nec fulminis ictum tam celeriter currere, quam se ipsam invadere *στέγρον εἰς Ἥρακλέους*. Quintus Smyrnaeus (supra p. 23) de Aiakis insania verba faciens inducit Tritonida, quae, postquam Aiax armenta mactavit, *ἀπὸ φρενὸς ἠδὲ καὶ ὄσσων ἐσκέδασεν Μανίην βλοσυρήν*. Insanientes autem a Graecis non modo appellabantur *ματόμενοι*, sed etiam — usitatissima verba afferre sat est — *ἔνθεοι*: Phaedra delirans Hippolyti amore a choro dicitur *ἔνθεος*, quod explicat scholiastes, cum dicat *ἐνθέως* esse

eos, qui a larva quadam mente capti sint (p. 3 sq.); *κατεχόμενοι* vel *κάτοχοι*¹: idem scholiastes memorat *ἐνθάτους* esse *κατεχομένους* a deo illo, qui speciem miserit; Plato contendit (p. 6 infra) bonum poëtam — de insania bacchantium, prophetarum, poëtarum, vulgo *ἐσθὰ μανία* appellata, paulo infra verba faciam — *ἐνθάτον* et *κατεχόμενον* esse oportere; a Plutarcho, Is. et Os. 35 ii, qui Dionysi sacra faciunt, appellantur *κάτοχοι τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμοῖς*; *δαιμονῶντες*: *δαιμονῶν* videtur Hippodromus ille apud Philostrat. (p. 21), quod miras quasdam res petit a Megistia; *δαιμονῶντες* appellantur a Socrate apud Xenoph. (p. 6) ii, qui de prophetia falso indicent; idemque dicit Mnesilochus ille apud Aristoph. (p. 5) de se ipse, quod maximum cruciatum perpressus sit; *δαιμονιζόμενοι* (cf. H. Usener *Götternamen* p. 293): Plutarchus (p. 8) memorat Ephesia quae dicuntur grammata *δαιμονιζόμενος* sanare posse; in posterioris aetatis graecitate velut in Novo Testamento, cf. H. Cremer *Wörterbuch d. neutestamentl. Gräcität*⁹ (Gotha 1902) p. 280 et in papyris magicis (cf. pap. Par. p. 9 et 11) mente capti saepius appellantur *δαιμονιζόμενοι*. Etiam verbis *κακοδαιμονάω* et *κακοδαιμονέω* Graeci insaniam mentis significabant (cf. F. H. M. Blydes, in Aristoph. Plut. v. 372):

¹ Haec verba controversias pepererunt: ita etiam nominabantur homines quidam, qui in magno Serapeo prope Memphim sito versabantur. Hi autem *κατεχόμενοι* compluribus viris doctis — imprimis v. d. H. Weingarten *Der Ursprung des Mönchtums im nachkonstantinischen Zeitalter* Z. f. K.G. I 1 sqq. — non homines a numine invasi et possessi esse videbantur, sed, cum ii quoque *ἐν κατοχῇ* versari dicerentur, qui aliquo loco inclusi essent (cf. Reuvens *Lettres à Mr. Letronne sur quelques Papyrus bilingues et grecques*, Leyde 1830 p. 84 sqq.), eremitae, qui a coetu hominum frequentiaque in magnum Serapeum se recepissent ibique in solitudine viverent; nihil aliud esse magni Serapei *κατεχομένους* viri docti concluderunt nisi primos monachos, ex quibus posterioris aetatis monachi Christiani originem traxissent. Hanc conclusionem falsam esse nuper probavit v. d. E. Preuschen *Mönchtum und Serapiskult* (Gießen 1903), qui omnia documenta, quae papyri praebent, diligentissime perscrutatus ad hunc finem pervenit (l. s. p. 50), ut illi *κατεχόμενοι* fuerint eiusmodi homines, qui in fano Serapidis incubarent, ut de futuris rebus aut de sanando quodam morbo a deo docerentur, vel etiam, qui per magis vel minus longum tempus deo illi se dederent, ut pro aliis incubarent. Vide etiam A. Dieterich *Berl. Philol. Wochenschr.* 1905 p. 13 sqq.; Deubner *de incubatione* p. 6, 3.

Chremylus ille dicit apud Aristoph. (p. 5) Blepsidemum *ζακοδαμονᾶν*, quod interrogatus sit ab eo, num pecuniam suam surripuisset; idem dicit Socrates apud Xenoph. (p. 6) de moechis, qui, ut libidines suas expleant, maxima pericula subeant, Dinarchus (p. 7) de urbe Athenarum Demosthenis malignitate pessum data, Demosthenes denique de Byzantiis, quod infideli in Athenienses animo sint (p. 7); Plutarchus (p. 8) Mytilenaeos, quod Lucullo inimici sint, nominat *ζακοδαμοῦντας*; nomen substantivum *ζακοδαμονία* saepius idem valet ac *μανία*: *ζακοδαμονίαν* esse totam vitam dicit Chremylus apud Aristoph. (p. 5), quod mali homines dites, boni pauperes sint; beneficia malefactis pensare *ζακοδαμονία* appellatur a Socrate apud Xenoph. (p. 6) eodemque vocabulo utitur Demosthenes, ut Philippi animum designet (p. 7).

Iam videamus, quales fuerint animi affectiones, quas Graeci vocibus supra memoratis significare solebant. Per se sane intellegitur huc pertinere omnes veras mentis alienationes, cuiuscumque generis sunt. Quibus in morbis praecipue memoratu digna mihi videtur epilepsia, quae ab antiquis saepius insania appellatur: Aretaeus ed. Kühn p. 72 (de epilepsia): *ἔτρεψε δέ ποτε καὶ γνώμην ἐς μανίαν*; Manetho, apotelesmat. IV 80sq.: *τηρίκα τοι θεόληπτος ὁ φῦς ἐν σχήματι τοίῳ | γίνεται ἐκληκτός τε σεληγιάζων τε νόσοισιν | καὶ μανίης ἀνάμεστος*; Iuvenus I 476 (de epilepsia): *lunae cursum comitata insania mentis*, cf. etiam W. H. Roscher *Selene u. Verwandtes, Studien z. griech. Mythol.* IV p. 69sq.

At praeter has aegritudines Graeci complures alias conditiones insaniam nominabant, quae dementiae propinquae erant. In his primum afferendi sunt febris impetus, qui, ut aegrotus deliret, saepius efficiunt¹. Huius opinionis exemplum praebet Psellus (p. 54): femina quaedam, *δύστοχος λίαν*, quae partum edidit, feбри puerperali corripitur et *ἑσχάτως παρέκοπτε τὸν τε χιτῶνα περιρρηγνῦσα βάββαρόν τινα γλῶσσαν ἐπειρόχαζεν ἀλαλάζουσα*. Armenius exorcista morbo ita medetur, ut vernacula lingua usus varia incantamenta ad-

¹ De ratione intercedente inter febrem et possessionis opinionem conferas velim A. Höfler *Zentralblatt f. Anthropologie* I (1900).

hibeat. Cum autem mulier illa subito Armenia lingua loqui incipiat, omnes, qui adsunt, valde obstupescunt, *ὄχ ὅτι μὲ μήνοι*, sed quod Armeniace scire videatur.

Insaniae species Graecis etiam videbatur *subitus pavor*, qui homines bestiasque sine ulla causa occupat eosque praecipites dat, cf. Roscher, Ephialtes: *Abhandl. d. sächs. Ges. d. Wissensch.* XX p. 80sq. Hoc ita se habere nos docet Pausanias X 23, 7, cum loquatur de Gallis, qui anno a. Chr. n. 278 prope Delphos interierunt: *ἐν δὲ τῇ νυκτὶ φόβος σφίσι ἐμπίπτει πανικός· τὰ γὰρ ἀπὸ αἰτίας οὐδεμιᾶς δέγματα ἐκ τούτου φασὶ γίνεσθαι . . . καὶ ὀλίγοι τὸ κατ' ἀρχὰς ἐγένοντο οἱ παραχθέντες ἐκ τοῦ νοῦ . . . μετὰ δὲ οὐ πολὺ καὶ ἐς ἅπαντας διέδρα ἡ ἄνοια. ἀναλαβόντες οὖν τὰ ὄπλα καὶ διασιάντες ἐκτεινον ἀλλήλους καὶ ἀνὰ μέρος ἐκτεινοντο οὔτε γλώσσης τῆς ἐπιχωρίου συνιέντες, οὔτε τὰς ἀλλήλων μορφὰς οὐδὲ τῶν θνητῶν καθορῶντες τὰ σχήματα. ἀλλὰ ἀμφοτέρωσιν ταῖς τάξεσιν ὁμοίως ὑπὸ τῆς ἐν τῷ παρόντι ἀνοίας οἱ τε ἄνδρες οἱ ἀνδρῶσι γόητες εἶναι σφίσι 'Ἕλληνας καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ ὄπλα ἐπαίοντο καὶ Ἑλλάδα ἀριέναι τὴν γωνίην, ἣ τε ἐκ τοῦ θεοῦ μανία πλεῖστον ἐξειργάσατο ὑπ' ἀλλήλων τοῖς Γαλάταις τὸν φρόνον.* Deus, cuius hic mentio fit, est Pan, cf. Roscher, l. s.

Denique omnes ii mente alienati habebantur, qui aliqua ratione ab usitata vitam agendi norma aberraverant: ita, ut pauca exempla afferam, Eteocles et Polynices et Labdacidarum domus a tragicis poëtis *δαιμονῶντες* appellantur (ab Aeschylō p. 3 et ab Euripide p. 4), quod atrocissimis sceleribus maculati sunt; Phaedra est demens, quod immodico Hippolyti amore flagrat (p. 3); Luciani denique parasitus furibundus habetur (p. 15), quod nullam artem exercet nisi *τέχνην παρασιτικὴν*.

Quamquam de ea quoque insania, quae ab antiquis *ἰερά μανία* appellari solebat¹, verba facere ab hac commentatione abhorreere concedo — de possessione enim, quoad in morborum numero habenda est, disserere in animo habeo —, tamen de ea amentiae specie pauca dicere operae pretium esse puto².

¹ Cf. E. Rohde, *Psyche* II⁴ (Tübingen 1907) p. 4 et 46.

² Locos ad hanc *ἰεράν μανίαν* pertinentes in capite primo describere supervacaneum erat, quod eos collectos habemus apud E. Rohde l. l. p. 18sqq.

Ac primum quidem sacra illa insania ii correpti esse videbantur, qui orgiorum, qualia in Dionysi vel magnae Matris vel Sabazii sacris colebantur, participes erant et tamquam amentes bacchabantur: ita a Plutarcho, de Is. et Os. 35 memorantur *οἱ κάτοχοι τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμοῖς* et Alex. 2 *ἔνοχοι τοῖς Ὀρρηκτοῖς καὶ τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμοῖς γυναῖκες*. Porphyrius apud Iamblich. de myst. III 9 verba facit de iis, qui sunt *τῷ Σαβαζῶνι κάτοχοι*. Ut autem his orgiis effici veteres putabant, ut deus, in cuius honorem sacra illa fiebant, in hominem invaderet, ita omnia mysteria hoc spectasse et voluisse nemo est quin concedat, ut mystae aliqua ratione cum numine coniungerentur, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 93sq.

Deinde etiam vates, qui non tam ex avium volatu similibusque rebus, quam divino spiritu inflati futura prospiciebant, Graecorum opinione insanientes erant, de qua re cf. Eurip. Bacch. v. 289sq. de Libero: *μάντις ὁ δαίμων ὄδε· τὸ γὰρ βακχεύσιμον | καὶ τὸ μανιῶδες μαντικὴν πολλὴν ἔχει· | ὅταν γὰρ ὁ θεὸς εἰς τὸ σῶμι' ἔλθῃ πολὺς, | λέγειν τὸ μέλλον τοὺς μεμνῶτας ποιεῖ;* Philon. de spec. leg. p. 343 M.: *ἐνθουσιᾷ γεγωνῶς ἐν ἀγνοίᾳ (ὁ προφήτης), μετανισταμένον μὲν τοῦ λογισμοῦ, ἐπιπεριποιητός δὲ καὶ ἐνφωκός τοῦ θείου πνεύματος καὶ πᾶσαν τῆς φωνῆς ὀργανοποιῶν χροῦντος*. Quibus in vatibus multos fuisse nemo negabit, qui futuras res prospicere se posse confisi prophetabantur, alios vero, qui omnis generis praestigiis usi id unum spectabant, ut ex hominum credulitate lucrum facerent. Inter hos maxime excellebant ventriloqui, qui ex ventre suo deum quendam loqui hominibus persuadere studebant, cf. Schömann-Lipsius *Griech. Allertümer* II⁴ (Berlin 1902) p. 313 et Blaydes ad Aristoph. vesp. p. 371. Aristophanis et Platonis aetate Eurycles quidam tantopere collegis suis praestitit, ut, quicumque ex iis temporibus artem illam exercebat, Eurycles appellaretur, cf. Aristoph. vesp. v. 1016sq.: *μέμψασθαι γὰρ τοῖσι θεαταῖς ὁ ποιητής νῦν ἐπιθυμῶ. | ἀδικεῖσθαι γὰρ φησιν πρότερος πόλλ' αὐτιὸς εἰς πεποιηκῶς | τὰ μὲν οὐ φανερώς ἀλλ' ἐπικουρῶν κρούβην ἐξέροισι ποιηταῖς, | μιμησάμενος τὴν Εὐρυκλέους μαντείαν καὶ διάνοιαν, | εἰς ἀλλοτριᾶς γαστέρας ἐσθὺς ζωμωδικὰ πολλὰ διδάσκων;*

Schol. ad v. 1019: οὗτος ὡς ἐγγαστρίμυθος λέγεται Ἀθήνησι τάληθῆ μαντευόμενος διὰ τοῦ ἐνυπάρχοντος αὐτῷ δαίμονος; Platon. Soph. p. 252 C: ἐν τοῖς λόγοις οὐκ ἄλλων δέονται (οἱ μὴδὲν ἑῶντες κοινωνία παθήματος ἑτέρου θάτερον προσαγορεύειν) τῶν ἐξελεγχζόντων, ἀλλὰ τὸ λεγόμενον οἴκοθεν τὸν πολέμιον καὶ ἐναντιωσόμενον ἔχοντες, ἐντὸς ὑποφθεγγόμενον ὡσπερ τὸν ἄτοπον Εὐρυκλέα περιφέροντες αἰεὶ πορεύονται; Scholia: Εὐρυκλῆς γὰρ ἐδόκει δαίμονά τινα ἐν τῇ γαστρὶ ἔχειν τὸν ἐγκλειόμενον περὶ τῶν μελλόντων λέγειν· ὅθεν καὶ ἐγγαστρίμυθος ἐκαλεῖτο, et: ἐγγαστρίμυθος μάντις, ἀφ' οὗ καὶ γένος τι μάντεων Εὐρύκλεις ἔλεγον. Exeunte antiquitate ventriloqui ex Pythone, antiquissimo illo divinationis numine (Rohde, l. s. I p. 132sq.), nomen traxerunt et Pythones appellabantur, cf. Plutarch. def. orac. IX: εἰρηθες γὰρ ἐστὶ καὶ παιδικὸν κομιδῆ τὸ οἶεσθαι τὸν θεὸν αὐτὸν ὡσπερ τοὺς ἐγγαστρίμυθους, Εὐρυκλέας πάλαι νυνὶ Πύθωνα προσαγορευομένους, ἐνδύομενον εἰς τὰ σώματα τῶν προφητῶν ἀποφθέγγεσθαι; Hesych. s. v. ἐγγαστρίμυθος· τοῦτόν τινες ἐγγαστρίμαντιν, οἱ δὲ στερνόμαντιν λέγουσι . . . , τοῦτον ἡμεῖς Πύθωνα νῦν καλοῦμεν; Suid. s. v. ἐγγαστρίμυθος· ἐγγαστρίμαντις, ὃν νῦν τινες Πύθωνα . . . , Πλάτων ὁ φιλόσοφος Εὐρυκλέα ἀπὸ Εὐρυκλέους τοιοῦτου μάντιος.

Denique omnis poëta, qui non certa artis praecepta, sed ingenium sequitur in versibus faciendis, a numine in vasus habebatur; ita Plato contendit bonum poëtam esse ἐνθεον et κατεχόμενον (p. 6). Hanc poëticae possessionis opinionem iam dudum cum alia permixtam videmus. Cum quorundam fontium aquam homines inspirare posse antiquitus constaret — de qua re infra accuratius disserere in animo habeo —, poëtam a numine tangi fingebatur, dum ex sacro fonte bibit, quae imago in Graecorum et Romanorum litteris persaepe adhibetur. Primum eam invenimus apud Pindarum, qui dicit Isthm. VI 74: πίσω σφε Δίρκας ἀγνὸν ὕδωρ, τὸ βαθύζωοι κόραι χρυσοπέπλου Μναμοσύνας ἀνέτειλαν παρ' εὐτειχέσιν Κάδμου πύλαις, cf. Ol. VII 7: ἐγὼ νέκταρ χυτόν, Μοισᾶν δόσιν, ἀεθλοφόροις ἀνδράσιν πέμπων et Nem. III 76: ἐγὼ τόδε τοι πέμπω μεμιγμένον μέλι λευκῶ σὺν γάλακτι, κίρναμένα δ' ἔερσ' ἀμφέπει, πόμ' ἀοίδιμον Αἰολῆσιν ἐν προαΐσιν ἀλλῶν. Poëtam e sacro fonte bibentem habemus etiam

apud Propert. III 1, 3sq.: *primus ego ingredior puro de fonte sacerdos | Itala per Graios orgia ferre choros.* Figura, de qua est quaestio, etiam ita amplificatur, ut poësis genus respiciat fontem, cuius aquam hausit poëta; ita Moschus, *ἐπιτάφιος Βίωρος* v. 76sq. dicit de Homero et Bione: *ἀμρότεροι παγαῖς περιλημένοι, ὅς μὲν ἔπινε | Παγασίδος κράνας, ὃ δ' ἔχεν πόμα τᾶς Ἰοεθοΐσας,* et Propertius discrimen, quod est inter sua et Hesiodi carmina, ita definit, ut dicat II 10, 25sq.: *nondum etiam Ascræos norunt mea carmina fontes, | sed modo Permessi flumine lavit Amor.* Cf. Propert. III 3, 5sq.: *parvaque tam magnis admoram fontibus ora, | unde pater sitiens Ennius ante bibit;* id. III 3, 51sq.: *talia Calliope lymphisque a fonte petitis | ore Philetæa nostra rigavit aqua.* Huc spectat etiam Ovid. am. I 15, 25sq.: *mihî flavus Apollo | pocula Castalia plena ministrat aqua;* id. III 9, 25sq.: *Mæoniden, a quo ceu fonte perenni | vatam Pieriis ora rigantur.* Cf. etiam adnotationem Rothsteinii ad Propert. II 10, 25.

Hucusque possessionem circumspeximus, quoad pertinet ad animi aegritudines, a Graecis voce *μανία* comprehensas; scimus autem corporis quoque molestias ita explicatas esse, ut numina in hominibus inesse putarentur. Apud Graecos enim ut apud omnes nationes inveterata erat opinio morbos ipsos esse numina, quae in terra vagantia quemcumque vellent aggredierentur — ita Hesiodus narrat op. v. 102sq.: *νοῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐρ' ἡμέρη, αἱ δ' ἐπὶ νυκτὶ | αὐτόματοι φοιτῶσι κατὰ θνητοῖσι φέρονσαι;* Aeschyl. Prom. v. 275: *πλανωμένη πρὸς ἄλλοτ' ἄλλον πημονή προσιζάνει;* Soph. Philoct. v. 758sq. de Philoctetae morbo: *ἴκει γὰρ αὕτη διὰ χρόνον πλάνοις ἴσως | ὡς ἐξεπλήσθη* — et ex hominibus exirent vel sua sponte vel incantamentis similibusque rebus magicis coacta: Soph. Philoct. v. 766sq. de morbo Philoctetae: *λαμβάνει γὰρ οὖν | ἕπρος μ' ὅταν περ τὸ κακὸν ἐξῆι τόδε,* cf. adnotationem Radermacheri ad Soph. Philoct. v. 759. Haec autem numina non solum recta via, sed etiam per cibum in homines intrant: Plinius (p. 7) nobis tradit opinionem fuisse in fabatis mortuorum animas versari, quod antiquissimae superstitionis esse verisimillimum est (Roscher, Ephialtes p. 28). Cum autem fabae semper graves ventri habitae sint (Roscher l. s. p. 27

locos ad hanc rem spectantes collegit, cf. etiam Boehm, De symbolis Pythagoreis, diss. Berol. 1905 p. 14 sqq.), superstitio a Plinio memorata ita optime explicatur, ut una cum fabis similibusque gravibus cibus daemones in homines intrare crederentur, qui εἰς ἀσκήμους φθόγγους καὶ φύσας . . . τοὺς ἀνθρώπους ἐμπίπτειν (Porphyr., p. 22 sq.) cogere alioque modo eos vexarent. Ex hac porro opinione profecta sunt et illud ieiunandi praeceptum, quod antiquis temporibus saepius datum videmus (Eurip. Ion. v. 150; Marin. vit. Procli 19; Cato, agric. 70, 2; 71; Plin. nat. hist. XXII 155; XXIV 181; Wissowa: P. W. s. v. castus) — huc spectat etiam symbolum, quo Pythagoreis praescribitur κνάμων ἀπέχεσθαι (cf. Boehm l. s.; R. Wuensch *Das Frühlingsfest der Insel Malta* p. 31 sqq.) — et Porphyrii de daemonibus doctrina p. 22 sq. (cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 98) descripta: daemones gaudere hominum cibus, maxime autem sanguine et rebus immundis et ad illud cibi desiderium explendum hominum corpora intrare, quamobrem nemo a daemonibus liber sit; eo autem daemonum praesentiam probari, quod homines crepitus ventris reddant et malis libidinibus commoveantur.

II. De possessionis numinibus

Iam quaeramus, quae numina, si quidem nominatim appellantur¹, auctores fuerint possessionis. Per se sane intellegitur hunc morbum ab unoquoque deo effici potuisse, cuius rei exemplum habemus in Hippocratis de morbo sacro libro, ubi (p. 4), prout epilepsia apparet, vel Poseidon vel Apollon Nomios vel Ares vel Hecate et mortuorum animae eius auctores

¹ Iuxta adnotare volo veteres Graecos numen hominibus omnis generis mala infligens significare consuevisse voce δαίμων; ita, ut pauca exempla afferam (copiose loquitur de hac re Usener l. s. p. 293), Sophocles Oed. Colon v. 75 sq. chorum loquentem facit de morbo i. e. de caecitate Oedipi: εἰ γενναῖος ὡς ἰδόντι πλήρ τοῦ δαίμονος; in Euripid. Alcest. v. 561 chorus Alcestis mortem respiciens quaerit ex Admeto: πῶς οἶν ἔχρουπιες τὸν παρόντα δαίμονα; cf. etiam Aeschyl. Sept. v. 802 de morte Eteoclis et Polynicis: οὕτως ὁ δαίμων κοινὸς ἦν ἀμφοῖν ἅμα; Soph. frg. 592 de graviditate non legitimo matrimonio orta: μὴ στείρε πολλοῖς τὸν παρόντα δαίμονα.

esse dicuntur. Sin autem accuratius perspicimus, brevi invenimus pauca numina et singulari natura praedita fuisse, quae praecipue a Graecis apta habita sint ad movendam possessionem. Sequenti capite haec numina ex ordine enumerabo simulque breviter demonstrare conabor re vera eorum naturam convenire ad homines invadendos.

In his numinibus primum numerandi sunt morbi ipsi (cf. quae de morbis pro diis habitis exposui supra p. 61sq.) Quantopere Graecis persuasum fuerit morbos esse personas divinas, optime probatur iis, quae Philostratus narrat vit. Apoll. IV 10: Ephesii pestilentia magnopere vexati Apollonium arcessunt; qui cum miro quodam modo in eorum urbem adveniret, Ephesios in theatrum conducit senemque ibi mendicantem ut pestilentiae daemone lapidibus obruere eos iubet. Initio quidem inviti obtemperant Ephesii Apollonio, *ὡς δὲ ἀκροβολισμῶν τινες ἐπ' αὐτῶν ἐχρήσαντο, καὶ ὁ καταμύειν δοκῶν ἀνέβλεψεν ἀθρόον πυρός τε μιστοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔδειξε, ξυνήξαν οἱ Ἐφεῖσιοι τοῦ δαίμονος καὶ κατελίθωσαν οὕτως αὐτόν, ὡς κολωνὸν λίθων περὶ αὐτόν χόσασθαι. διαλιπὼν δὲ ὀλίγον ἐκέλευσεν ἀρελεῖν τοῖς λίθους καὶ τὸ θηροῖον, ὃ ἀπεκτιόνασι, γνῶναι. γυμνωθέντος οὖν τοῦ βεβλιῖσθαι δοκοῦντος ὁ μὲν ἰφάνιστο, ζῶν δὲ τὸ μὲν εἶδος ὅμοιος τῷ ἐκ Μολοιτῶν, μέγιστος δὲ κατὰ τὸν μέγιστον λέοντα ξυντετριμμένος ὡφθη ὑπὸ τῶν λίθων καὶ παρακτιῶν ἀφρόν, ὥσπερ οἱ λυτιῶντες.*

Ex his morbis in deorum numerum relatis praecipue dignae sunt, quae memorentur, insania, cuius numen appellabatur Mania: cf. locum supra (p. 55) ex Quinto Smyrnaeo allatum, ubi Tritonis fugat Maniam ab Aiace. Lyssa: in Eurip. Bacch. v. 977sq. chorus exclamat: *ἴτε, θεοὶ Λύσσης ζῆνες, ἴτ' εἰς ὄρος, | θιάσων ἔνθ' ἔχουσι Κάδμω ζόραι* et in Herc. v. 843sq. Lyssa ipsa in scenam prodit (supra p. 55). Febris: Aristophanes certe respicit febris numina dicens vesp. v. 1037sq. *σε τοῖς ἡπιάλοις ἐπιχειρῆσαι πέρσειν καὶ τοῖς περσειοῖσιν, | οἳ τοῖς πατέρας τ' ἵγχνον νότιωρ καὶ τοῖς πάππους ἀπέπτιγον.* Didymum quoque hunc locum ita intellexisse probat Schol., cum adnotet: *Λίδυμος δὲ φησι, δαίμων, ὃν Ἡελιάλην καὶ Τίφην καὶ Εὐόπαν καλοῦσι*, cf. Roscher, Ephialtes p. 26. A Romanis Febris pro dea colebatur, quod docet Plinius, nat. hist. II 15:

nomina alia aliis gentibus et numina in iisdem innumerabilia invenimus inferis quoque in genera discriptis morbisque et multis etiam pestibus, dum esse placatas trepido metu cupimus. ideoque etiam publice Febris fanum in Palatio dicatum est. Cf. etiam Cic. de nat. deor. III 63; de legg. II 28. Febris numen etiam erat Mephitis, dea sulphureorum et noxiorum odorum, quam in luco (Tac. hist. III 33; Plin. nat. hist. II 88; Varro l. Lat. V 49) et in aede (Fest. p. 351 M.) Romani venerabantur; divini denique honores tribui solebant febribus quartanis, quae Saturni filiae habebantur, Preller-Jordan *Röm. Mythologie* II p. 240; K. Buresch *Klaros* (Leipzig 1889) p. 23sq.; Wissowa *Rel. u. Kult. d. Römer* p. 197sq.

Pagina 58sq. exposui artissimo vinculo coniunctam esse insaniam cum ea condicione, in qua versabantur Dionysi vel magnae Matris mystae et vates et poëtae. Cum autem haec *ἰερά* quae dicebatur *μανία* maxime attribueretur vel Dionysi vel, postquam Dionysi religio cum Apollinea confusa est, etiam Apollinis numini, cf. Rohde l. s. II p. 52sq., magna Mater, quae etiam *Κυβέλη*, *Mā* similibusque nominibus appellabatur (Hepding *Attis* p. 129), praecipue auctor habebatur aegritudinis animi. Ita Phaedra, quae insanit amore Hippolyti, choro *ἔνθεος* videtur esse ex Cybela (p. 3) iique, qui eiusmodi morbis laborabant, vulgo *μητρολόητοι* nominabantur (cf. Hermiam supra p. 23).

Ut Cybele ita etiam Corybantes, i. e. comites huius deae, quibuscum montanis organis sonantibus (Strabo X 3, 16 p. 470 C) pervagatur, cf. Immisch in Roscheri *Lex. der Myth.* II p. 1607sq., omnes homines, quibus irruunt, saevitia et furore perstringere solent. Hoc ita se habere nos docet Schol. ad Aristoph. vesp. v. 8, qui appellat Corybantes *μανίας καὶ θειασμοῦ ἐπιποιητικούς* (p. 5); eum autem, qui a Corybantibus amens factus erat, *κορυβαντιᾶν* dicebant veteres: Plato loquitur de hominibus, qui *ὥσπερ οἱ κορυβαντιῶντες οὐκ ἔμψρονες ὄντες ἀρχοῦνται* (p. 6), et Xanthias ille apud Aristoph. (p. 5) quaerit ex Sosia: *ἀλλ' ἢ παραψρονεῖς εἶτεδ' ἢ κορυβαντιᾶς*, quod verbum explicat Schol. ad Aristoph. vesp. v. 8 (p. 5) et Timaeus (p. 22), cf. E. Norden *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XVIII (1891) 337 et add. 352.

At non solum homines perpetua insania afficiunt Corybantes, sed etiam omnium formidinum visionumque insolitarum auctores sunt: Synesius *πανικὸς θορόβος* ab iis exercitui cuidam inlatos esse narrat (p. 23), et Nonnus (p. 23sq.) acrem clamorem *Κορυβανίδα φωνήν* appellat, quod, si tecum reputas, quae supra exposui de ratione inter saevitiam et subitum pavorem intercedente, mirari non potes. Ita fit, ut, cum insueta species animum horrore perstringeret, hos tamquam averruncos et prodigiales invocare solerent antiqui (Lobeck *Aglaophamus* p. 641), velut illa in Aristoph. eccles. (p. 5) et Timon apud Lucianum (p. 15).

Denique *ἱεῶς* quoque *μαρίας* auctores habebantur Corybantes; fuerunt enim vates, qui a Corybantibus se inspiratos esse profiterentur (Immisch l. s. p. 1615), qua de re verba facit Arrianus, frg. 47 Mueller: *ὅταν δὲ κατασχῆ αὐτοὺς τὸ θεῖον, ἐλαυνόμενοι καὶ μέγα βοῶντες καὶ ὀρχοῦμενοι προσθεσπίζουσι τὰ μέλλοντα, θεοφοροῦμενοι καὶ μαινόμενοι*. Cf. etiam Lucian. Iupp. trag. XXX de Apolline, qui vaticinaturus est: *ὡς τὰ γε πρὸ τοῦ χρησιμοῦ, ταῦτα ἤδη φοβερά· ἡ χροῖα τετραμμένη καὶ οἱ ὀρθαλοὶ περιφερεῖς καὶ κόρη ἀνασοβουμένη καὶ κίνημα κορυβαντιῶδες καὶ ὄλωσ κατόχημα πάντα καὶ φρικώδη καὶ μυστικά*.

Deinde etiam nymphae *μανιώδεις* erant (Bloch in Roscheri *lex. myth.* III p. 514sq.). Constabat enim antiquis temporibus inter omnes aquam aut spiritum ex quibusdam fontibus profluentem homines vel torpidos vel inebriatos vel mente captos reddere, quam rem significat Iamblichus, cum de iis, qui oracula edunt, dicit de myst. III 11: *οἱ δ' ἴδωρ πτόντες, καθάπερ ὁ ἐν Κολοφῶνι ἱερεὺς τοῦ Κλαρίου, οἱ δὲ στομίους παρακαθήμενοι, ὡς αἱ ἐν Δελφοῖς θεσιζουσαι, οἱ δ' ἐξ ἰδάτων ἀμιζόμενοι, καθάπερ αἱ ἐν Βραγγίδαϊς προφίτιδες*¹. Ob hanc causam insaniam ab antiquis saepius ita explicatam videmus, ut is, qui insaniret, nympham quandam vidisse diceretur, quae eum invasisset mentemque eius turbasset:

¹ Similiter de hac re scripserunt Ps. Aristoteles *περὶ κοσμον* IV (= III p. 633, 55sq. Didot); Antigonus Caryst. hist. mir. 145 (160), 164 (180); Sotioa (apud Westermann, *Paradoxagr.* Gr. p. 183sq.) frg. 1, 17, 20, 25.

Paul. Aegin. (p. 25). Qui autem eiusmodi nympharum impetum peressus erat, a Graecis appellari solebat *νυμφόληπτος*: Pollux (p. 16), Paul. Aeg. l. s.; a Romanis lymphatus: Varro l. Lat. VII 87, Paul. Fest. p. 120, 11sq., Placid. p. 62, 15sq. Deuerling.

Fieri sane non potuit, quin nymphae etiam prophetas inspirare crederentur (Bloch l. l. p. 513sq.): Basis est *κατάσχετος ἐκ νυμφῶν* vel *μανεῖς ἐκ νυμφῶν* (Pausan. IV 27, 4; X 12, 11), conf. etiam Welcker *Götterlehre* III p. 55sq.

In iis porro numinibus, quae a Graecis imprimis apta habebantur ad homines possidendos, etiam Pan numerandus est. Perpetuam insaniam a Pane effectam memorat chorus in Eurip. Hippol. (p. 3), qui Phaedram vocat *ἔνθεον ἐκ Πανός*, epilepsiam ei attributam esse clarum fit ex Eurip. Med. v. 1168sq., ubi legimus de Creusae morbo: *χοροῖαν γὰρ ἀλλάξασα λεχρία πάλιν | χωρεῖ τρέμουσα κῶλα καὶ μόλις φθάνει | θρόνοισιν ἐμπεισοῦσα μὴ χαμαὶ πεσεῖν. | καὶ τις γεραῖα προσπόλων δόξασά που | ἢ Πανός ὄργας ἢ τινος θεῶν μολεῖν | ἀνωλόλυξε*. Hoc loco epilepsiam significari manifestum est (Roscher *Ephialtes* p. 77), quamobrem scholiasta adnotat ad verba: *ἢ Πανός ὄργας ἢ τινος θεῶν μολεῖν*, haec: *τοὺς ἐξαιθρηγῆς καταπίπτοντας ἦντο τὸ παλαιὸν οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ Πανός μάλιστα καὶ Ἐκάτης πεπλήχθαι τὸν νοῦν*. Subitum pavorem a Pane evocari tam vulgaris erat opinio, ut haec insaniae species ab eo etiam nomen acciperet et vulgo appellaretur *πανικὸν δαίμα*: Suidas s. v. *πανικῶ δαίματι*. *τοῦτο γίνεται ἀεὶ τῶν στρατοπέδων, ἡνίκα αἰθρηδίδιον οἱ τε ἵπποι καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐκταραχθῶσι, μηδεμιᾶς αἰτίας προφανείσης . . . ἢ ὅτι τὰ ἄνευ αἰτίας δαίματα τῷ Πανὶ ἀνετίθεσαν*. Vel *πανικὸς φόβος*, ut a Pausania (p. 58), vel *πανικὸς θόρυβος*, ut a Synesio (p. 23), cf. Roscher *Ephialtes* p. 70sq. et *Selene u. Verwandtes* p. 157sq.

Quae cum ita sint, facile est intellectu, cur Pan etiam cum prophetia coniunctus sit, ut fit apud Iamblichum, qui de myst. III p. 122 Parthey *τῶν νυμφῶν καὶ Πανός ἐπιπνοίας* memorat, et apud Pausaniam, qui VIII 37, 11 mentionem facit nymphae cuiusdam, quae a Pane inspirata oracula ediderat.

Si quaeris ex me, quomodo factum sit, ut Pan *μανιώδης* (Hesych. s. v. *πανίῳ δαίμονι*· *μανιώδει δαίμονι*) fieret, respondeo

tibi: ab initio erat Pan numen custodum gregumque, cf. Roscherum in *lex. myth.* III p. 1382sqq., quae antiquissima Panis natura brevi se expandit in multas partes, quarum mea quidem sententia duae in quaestionem veniunt. Ac primum quidem Pan confusus est cum daemone meridiano, cuius opinio, quae apud plurimas et antiquorum et nostrorum temporum nationes pervagata est, eo exstitit, quod in australibus regionibus praecipue meridiano tempore fervidi solis ictus noxiam illam vim habent, qua homines variis malis vel etiam morte afficiuntur, cf. Drexler in Roscheri *lex. myth.* II p. 2832sqq. Eo autem factum est, ut Pan daemon meridianus haberetur, quod pastores, qui perpetuo sub divo versentur, illius daemonis impetum maxime sentire necesse est, cf. Roscher l. modo I. III p. 1397.

Deinde, quod Pan ex custodum gregumque numine factus est auctor Pauci terroris, alicuius momenti est¹. Cum enim saepe accidat, ut pecus armentumque sine ulla causa pavore perstrictum subito se proripiat, non solum hic terror, sed omnis et hominum et bestiarum furor in Panem collatus est.

Sequuntur lunares deae, ex quibus hic memorandae sunt Selene etiam Mene appellata, cf. Roscher *Selene u. Verw.* p. 17; Hecate: de Hecata ut lunari dea scripsit Roscher l. s. p. 25 et in *lex. myth.* I p. 1888, 1900 sqq.; Artemis: Artemin lunarem deam esse probant exempli gratia Roscher *Selene u. Verw.* p. 25, Schreiber in Roscheri *lex. myth.* I p. 572, Preller-Robert *Griech. Myth.* I⁴ (Berlin 1894) p. 312, 2. Cum morbum comitalem a luna effici antiqui crederent², qua de causa epileptici saepissime appellabantur *σεληριάζοντες, σεληριῶντες, σεληριάζόμενοι, σεληριόλιπτοι*, lunatici (permulta exempla profert Roscher, l. modo s.), mirari non possumus, quod numina supra memorata auctores habebantur

¹ Haec una re utitur Roscher *Ephialtes* p. 70sqq., cum explicare studeat, cur Pan *μανώδης* factus sit.

² Haec opinio fluxisse videtur inde, quod singuli epilepsiae impetus ex quibusdam lunae signis pendere videbantur, cf. verbi causa Galen. IX 903 Kuehn: (*ἡ σελήνη*) *τὰς τῶν ἐπιλήπτων τήρει περιόδους*; Lucian. Tox. 24: *ἐλίγεται δὲ καὶ καταπίπτει πρὸς τὴν σελήνην ἀΐζουμένην*. Roscher S. u. V. p. 69.

epilepsiae. Hecatae haec mentis alienatio attribuitur a scholiasta ad Eurip. Med. v. 1172: *τοὺς ἐξαίρνης καταπίπτοντας φροντο τὸ παλαιὸν οἱ ἄνθρωποι ὑπὸ Πανὸς μάλιστα καὶ Ἐκάτης πεπληχθῆναι τὸν νοῦν.* De Diana dicit Eustath. ad Il. 87, 31: *τῇ δ' . . . Ἀρτέμιδι, ταῦτόν δὲ εἰπεῖν Ἐκάτη, καὶ μαινίδα θύεσθαι φρασι διὰ τὸ δοκεῖν μαινῶν αἰτίαν εἶναι τισιν, ὡς οἶον εἰπεῖν τοῖς σελήνιαζομένοις.*

Etiam omnis insaniam ad lunam revocata est, cf. Roscher l. s. p. 70, quam rem ita se habere docet Origenes, comm. in Matth. XIII 6 (p. 46), qui refutat sententiam hominum *τὴν αἰτίαν πάσης μανίας καὶ παντὸς δαιμονιασμοῦ ἀναφερόντων ἐπὶ τοὺς τῆς σελήνης σχηματισμούς.* Haec autem Graecorum opinio certe non modo eo orta est, quod epilepsiae impetus respiciunt certas lunae figuras, sed etiam quod luna est noctis stella, et nox apud omnes gentes plena habita est atrocissimarum specierum, quae hominibus maximum iniciunt terrorem. Praecipue in Hecatam huius formidinis causa transferebatur, quae dea, cum tenebrae oboriuntur omnisque natura quieti se dat, vagari incipit una cum animis *ἀτάρων* i. e. eorum, qui non rite sepulti sunt (Rohde l. s. II p. 413) et *βιαιοθανάτων* vel *βιαιῶν* i. e. eorum, quibus vis allata est (Rohde l. s. p. 412) et *ἀώρων* i. e. eorum, qui immatura aetate mortui sunt (Rohde l. s. p. 83sq. et 411). Hoc formidulosum agmen omnibus iis, quibus obviam fit, animi affectiones infligit: Phaedra insaniens dicitur *ἐνθεος* ἐξ *Ἐκάτης* (p. 3); Hippocrates (p. 4) exponit ubicumque quis per noctem tantopere exterritus sit, ut *παράνοια καὶ ἀναπηδήσιες ἐκ τῆς κλίνης καὶ φεύξιες* ἔξω factae sint, Hecatae *ἐπιβολαῖς καὶ ἰρώων ἐφόδοις* culpam attributam esse. Ceterae quoque lunares deae insaniam auctores habebantur: Selenen *μανιώδη* habemus in scholio ad Soph. Aiac. v. 172: *τοὺς πολλοὺς γὰρ τῶν μαινομένων ἐκ Σελήνης νοσεῖν ὑποτίθενται.* Apud Nonnum XLIV 227sq.: *εἰμὶ δὲ Μήνη | Βακχιάς, οὐχ ὅτι μούνον ἐν αἰθέρι μῆνας ἐλίσσω, | ἀλλ' ὅτι καὶ μανίης μεδέω καὶ λύσσαν ἀγείρω.* Ibidem XLVI 104, ubi memoratur *λευσσίεις θρασὺς οἰστρός ἀμερσινόιο Σελήνης.* Artemin apud Eustathium, cf. locum p. 68 allatum, et apud Soph. Ai. v. 172sq. (chorus loquitur de Aiace): *ἦ ῥά σε Ταυροπόλα Διὸς Ἄρτεμις, | ὦ μεγάλα φάτις, ὦ μᾶτερ αἰσ-*

χόρας ἐμᾶς, | ὤρμασε πανδάμονς ἐπὶ βοῦς ἀγελείας, et apud Horatium art. poët. v. 454, ubi adfertur *fanaticus error et iracunda Diana*. Praesertim Ephesiae Dianae iram Graecos timuisse concluditur inde, quod apud Plutarch. de aud. poët. p. 22 A Timotheus eam appellat *μανάδα, θνάδα, φοιβάδα, λυσσάδα*.

Restat, ut de iis numinibus verba faciam, quae inter homines et deos posita erant et, ut Useneri (l. s. p. 248) verbis utar, *ohne Gott zu sein, an den göttlichen Eigenschaften der Unsterblichkeit und überlegenen Kraft Anteil hatte(n)*, quae numina, cum posterioris aetatis homines a diis discernere volebant, *δαίμονας* vel *daemones* appellare solebant. De industria dico: posterioris aetatis homines. Ab initio enim huic verbo varia subiecta erat significatio operaeque nescio an sit pretium paucis exponere, quae fuerit illa vocis *δαίμων* vis quomodoque tempore progrediente commutata sit¹. Apud Homerum vox *δαίμων* idem significat ac *θεός*, et *δαίμων* appellatur omne numen divinum, sive praeditum est infinita potestate ut Iuppiter et magni dii, sive vis eius certis terminis circumscripta est ut nympharum aliorumque minorum numinum. Vetus igitur verbi notio non mutatur, cum postea mortuorum quoque animae *δαίμονες* appellantur, ut apud Aeschyl. Pers. v. 620 (de Dario mortuo): *τόν τε δαίμονα Λαρτίον ἀνακαλῆσθε*, et apud Euripid. Alcest. v. 1003 (de Alcestide mortua): *ῥῆν δ' ἐστὶ μάταιρα δαίμων*. Ibid. v. 1140 (de Hercule): *μάχηρ σνάψας δαίμονων τῷ κερτίῳ*, ubi Schol. adnotat: *ἢ τῷ τῶν κερτῶν κερτίῳ φασὶ γὰρ τοῖς κερτοῦς δαίμονας*. At paulo post Homeri aetatem novae significationes adiudicantur huic verbo. Ac primum quidem fatum, quo se regi gubernarique Graeci sentiebant, *δαίμων* appellatum est, cf. exempla p. 62, 1 descripta. Cum autem alius alio fato uteretur, brevi Graeci fortuna, ut ita dicam, in tot partes, quot homines in mundo versabantur, distributa, suam cuique fortunam attribuerunt, quae tamquam

¹ Permulti viri docti de hac re egerunt, quorum afferro hos: Gerhard *Abhandlungen d. Kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin* 1852 p. 238sq.; Lehrs *Populäre Aufsätze*² p. 141sq., 189sq.; Ukert *Abhandlungen d. Kgl. sächs. Gesellsch. d. Wiss.* I (1850) p. 140sq.; Usener l. s. p. 248, 253, 292sq.; Waser, Pauly-Wissowa s. v. *δαίμων*; Welcker *Götterlehre* I p. 138sq., 677sq., 731sq.; III p. 3sq.

comes ei adstaret. Huic quoque comiti vel bono¹ vel malo nomen δαίμων dederunt; exempli causa affero Theognid. v. 161 sqq.: πολλοί τοι χρῶνται δειλαῖς φρεσί, δαίμονι δ' ἐσθλῶ, | οἷς τὸ κακὸν δοκέον γίνεται εἰς ἀγαθόν· | εἰσὶν δ' οἱ βουλῇ τ' ἀγαθῇ καὶ δαίμονι δειλῶ | μοχθίζουσι, τέλος δ' ἔργμασιν οὐχ ἔπεται. Hae variae notiones, quas vox δαίμων apud veteres Graecos habebat, non omnes servatae sunt, sed ea significatio, quae denotabat numina diis deteriora, hominibus potentiora, ceteras magis magisque obscurabat, et posteriore aetate, quod quidem attinet ad communem loquendi consuetudinem, voce δαίμων fere non appellabantur nisi numina modo memorata. Quae dixi recta esse is libenter concedet, qui legerit libros cotidianum vulgi usum et opinionem respicientes, quales sunt verbi causa papyri magicae, Cyranides, defixionum tabellae (collegerunt R. Wuensch, IG III 3 et A. Audollent *Defixionum tabellae quotquot innotuerant*, Paris 1905) et similia². Sententiae meae minime obstat, quod permulti eiusdem aetatis scriptores ut Pausanias et Lucianus et Philostratus et Aelianus vocem δαίμων eodem modo ac veteres Graeci adhibent. Tantum enim abest, ut illi viri accedant ad commune sermonis genus, ut vetera probata exempla imitentur verbaque eorum recipiant, cf. W. Schmid *Der Attizismus in seinen Hauptvertretern* passim; Wendland *Hellenismus* p. 32. Quantopere autem posteriore aetate variae vocis δαίμων sententiae oblivione obrutae sint, apparet ex Maximo Tyrio, qui, ut daemones i. e. media numina esse probet,

¹ Bonus ille comes non remanebat numen impersonale ut catholicorum angelus tutelarior, immo persona divina factus est et Ἄγαθός Δαίμων vocatus in deorum numerum relatus est. Quaestio de Ἄγαθῷ Δαίμονος numine, quamquam eam solvere conati sunt E. Gerhard *Akademische Abhandlungen* II p. 21 sqq.; Rohde l. s. I p. 253; Preller-Robert l. s. p. 542; Reitzenstein *Poimandres* p. 72 sqq., tamen meo quidem iudicio nondum ad finem perducta est. Brevi tractatum viris doctis offerre me posse spero, quo omnia, quae de illo deo habemus documenta perscrutari et quid de eo sentiam exponere in animo habeo.

² In Cyranidibus et papyris magicis, quas accuratius perspexi ad verbi δαίμων usum cognoscendum, res ita se habet: in Cyranidibus vox δαίμων omnino non aliam habet significationem et in papyris magicis, quae saepissime illo verbo utuntur, decem tantum locos inveni, quibus δαίμων non est numen inter homines et deos positum.

compluribus Homeri locis utitur, quibus poeta ille deos hoc nomine appellat; ita dicit in dissert. XIV 5: *τί δὴ νῦν; ἀιοροῦντες περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους, Ὁμήρω συνεγένοντο διηγουμένῳ ἀδιῶ ἐκείνῳ ἢ διηγείτο; περὶ μὲν τοῦ Ἰηλλέως, ὅτι ἐν ἐκκλησίᾳ στρατιωτικῇ δημηγορῶν διενεχθεὶς πρὸς τὸν Ἰγαμέμνομα, σπώμενος τὸ ξίφος ὡς παίσων κωλύεται ἐπὶ δαιμονίου. Ἀθηναῶν καλεῖ τὸ δαιμόνιον.* Maxime patres ecclesiae hoc errore perstricti sunt: Athenagoras apol. 26 (ed. J. Geffcken *Zwei griech. Apologeten* p. 145) nos docet homines a deo bonis, a daemonibus malis affici, ad quam rem probandam nititur fragmento trag. adesp. 455: *ὅταν δ' ὁ δαίμων ἀνδρὶ προσόνῃ κακά, | τὸν νοῦν ἔβλαψε πρῶτον (ᾧ βουλεύεται).* Illud psalmistae (ps. XCVI 5) *πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνια* a Graecorum opinione non abhorreere concludunt Clemens Alexandrinus et Lactantius inde, quod apud eos quoque dii *δαίμονες* sint, cf. Clem. Alex. cohort. ad gentes 4: *εἶδωλα γοῦν εἰκότως αὐτοῖς καὶ δαίμονας ἡμεῖς αὐτοὶ κεκλήκατε· ἐπεὶ καὶ τὴν Ἀθηναῶν αὐτὴν καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς κακίᾳ τιμήσας Ὁμήρος δαίμονας προσηγόρευσεν· ἢ δ' Οὐλύμπιόνδε βεβήκει | δώματ' ἐς ἀγνόχοιο Λιδὸς μετὰ δαίμονας ἄλλους. πῶς οὖν ἔτι θεοὶ τὰ εἶδωλα καὶ οἱ δαίμονες;* Lactant. div. instit. IV 27: *si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summum illum Iovem daemonibus aggregat: sed et aliis poetis et philosophis, qui eodem modo daemones, modo deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falsum est.*

Quibus rebus cognitis ad rem redeamus et, quae fuerint media illa numina, quaeramus! In his primum numerandae sunt mortuorum animae, quarum opinionem apud Graecos omnibus fere temporibus pervagatam videmus. Magna est animarum vis, quam, cum irascuntur — et plerumque hoc faciunt —, ut hominibus detrimentum inferant, exercent (Rohde l. s. II p. 362 sqq.), maxime autem timentur *ἀνάρων, βιαιοθανάτων, ἀώρων* animae, cf. quae dixi p. 68. Cum Hecata vagantur horribiles species habentes. In Lucian. Philops. (p. 16) Ion daemonem vidit *μέλανα καὶ κατάνοδη τὴν χροῶν.* Ibid. 31 daemon, qui domum quandam infestam reddit hominibus, apparet *ἀχμυρὸς καὶ κομμήτης καὶ μελάνιτρος τοῦ ζόφου καὶ ἄρι μὲν ζῶν ἄρι δὲ τάρως γιγνώμενος ἢ λέων.* Pausan. VI 6, 11 tabula describitur, in qua depictus est daemon Temesaeus

(Rohde l. s. I p. 193, 1) *χρόαν τε δεινῶς μέλας καὶ τὸ εἶδος ἄπαν ἐς τὰ μάλιστα φοβερός, λύκον δὲ ἀπιπίσχετο δέρμα ἐσθῆτα.* Procl. in Plat. remp. II 183, 29 Kr.: *τὰ μὲν οὖν παντοδαπὰ δείματα δαιμόνων ὄψεις ἴσαν φοβεραὶ καὶ ὄφρουν λοικῶτων καὶ κισίν.* Daemones hominibus apparent, cf. verbi causa Lucian. Philops. 15 sqq. (p. 16), ubi Euerates quidam narrat et noctes et dies se saepissime daemonibus obviam factum esse; ibid. 29 idem se probasse dicit *δαίμονας τινας εἶναι καὶ φαντάσματα καὶ νεκρῶν ψυχὰς περιπολεῖν ὑπὲρ γῆς καὶ φραίνεσθαι οἷς ἂν ἐθέλωσιν.* Quicumque autem phantasma vidit, ab eo invasus possessionis malis vel animi vel corporis afficitur: Hyllus apud Sophocl. (p. 3) insaniam appellat *νοσεῖν ἐξ ἀλαστόρων* i. e., si quidem Useneri l. s. p. 293 aliorumque virorum doctorum explicationem sequimur, ex animis, quae post mortem *λανθάειν* non possunt; puer ille apud Philostratum (p. 20) vexatur ab anima viri cuiusdam, qui postquam in proelio cecidit, graviter irascitur, quod mulier eius paulo post mariti mortem novum matrimonium iniit; Hecatae *ἐπιβολαῖς καὶ ἡρώων ἐφρόδοις* attributas esse *παράνοϊαν καὶ ἀναπιδήσιας ἐκ τῆς κλίτης καὶ γεύξιας* ἔξω supra (p. 68) vidimus; similiter tragicus quidam (p. 6) nocturnum pavorem nominat *χθορίας Ἐκάτης κόμου* impetum; in Olympico denique stadio equos a daemone 'Taraxippus' appellato consternari veteres credebant (Pausan. VI 20, 15), quam insaniam cur daemon ille equis adferret, varie explicabatur; *ἤκουσα δέ, αἶτ Pausanias l. s. 17, καὶ ἐς τὸν Πορθάονος Ἀλκάθου ἐγόντων τὴν αἰτίαν, ὡς ἐνταῦθα μέρη λάβοι γῆς ὃ Ἀλκάθους ἀποθανὼν ἐπὶ Οἰνομάου τῶν Ἰπποδαμείας γάμων ἕνεκα· ἕτε δὲ ἀτεχίσαντα ἐν Ἰπποδρόμῳ, βίασανόν τε εἶναι τοῖς Ἰππεύουσι καὶ οὐκ εὐμενῆ δαίμονα.*

Mortuorum animas eam quoque possessionem perficere Graeci arbitrabantur, quae ita ostendebatur, ut numen, postquam hominem intravit, non animum, sed corpus infligeret; qua de re hoc loco copiose disserere supervacaneum est, cum p. 61 sq. hoc fecerim¹.

¹ Nemo certe est, quin sciat animas mortuorum ut omnia numina non modo intrando, sed etiam feriendo homines detrimento afficere. Hoc autem largarum ictu eum praecipue morbum effici antiqui credebant, qui ex verbo *πλήττειν* nomen traxit apoplexia, cf. Rieß *Rhein. Mus.* XLIX (1894) 181. Hue

In his mediis numinibus multi etiam numerandi sunt inferioris classis dii, quales sunt verbi causa nymphae, satyri, morbi similesque, qui magna ex parte ceteris diis ut comites adiungi solebant, cf. v. c. Schömann-Lipsius l. s. II p. 156sq. Cum autem terminus, qui est inter has duas classes, tam fluctuans sit, ut accurate constitui omnino non possit¹, de deterioris classis numinibus, quae ad tractatum spectant i. e. de nymphis et morbis, supra p. 65sq. et 63sq. verba feci.

Haec erant, quantum equidem video, veterum Graecorum media numina, quae possessionem efficiebant, quae numina omnibus certe temporibus magnum in populari religione obtinebant locum. Exeunte vero antiquitate daemonum opinionis vis magnopere angebatur, cuius rei primum auctores fuerunt orientales religiones, quae omnes malis daemonibus illustrissimam gravissimamque potestatem concedentes post Alexandri magni aetatem apud Graecos magis magisque propagari incipiebant. Omnibus autem orientis nationibus daemonum doctrinae subtilitate praestabant Assyro-Chaldaei (de eorum daemonibus accuratissime quaesivit v. d. Fossey *La magie assyrienne* p. 21 sqq.). Praecipue Persae qui eam rationem, quae vulgo *Dualismus* vocatur, induxerunt, cf. J. Cumont *Les religions orientales dans le paganisme romain* p. 183, quae ratio, cum, ut viri docti Cumont (l. s. p. 189) verbis utar, *tous les peuples primitifs se représentent la nature comme remplie d'esprits immondes et méchants, qui corrompent et torturent ceux qui troublent leur repos . . .*, donna à cette croyance universelle, avec un fondement dogmatique, une puissance inouïe. Deinde etiam Graecorum philosophiae aliquid attribuendum esse puto. Philosophi enim ex Platonis aetate daemonum doctrinam exaedificare coeperunt: malis daemonibus — bonos daemones, quod ad tractatum minime pertinent, non respicio —, qui apud multos philosophos ut apud Xenocratem (cf. Heinze

spectant, quae narrat *τρογιῆς* ille apud Lucian. *Οεϋρ.* v. 105sq. de *Οεϋρι* morbo: ἤλθεν μὲν οὖν τὸ πρῶτον ὑγίης ἐς δόμους, | γαγῶν δὲ πολλὰ καὶ πῶν ὁ δασυγίης | κλίης ἔπερθε καταπισῶν ἐπτοί μόνος· | ἔπειτα νυκτὸς δαυπρίας ἐκραύγασεν | ὡς δαίμονι πληγείς, καὶ φόβος πάντας λάβεν.

¹ Ceterum antiqui id facere numquam conati sunt, cf. R. Heinze *Xenocrates* (Leipzig 1892) p. 89.

l. s. p. 83), in recentiorum Stoicorum disciplina (ibid. p. 108), apud Alexandrum Neopythagoricae scholae sectatorem (ibid. p. 111) mortuorum animae erant, omnia mala, quae in mundo acciderunt, attribuebantur, et ad eos referenda esse ea sacra, quae ad deorum iram averruncandam fierent, iam Xenocrates demonstrare studuit (ibid. p. 83). Tantum igitur aberat, ut philosophi popularem daemonum opinionem refutarent, ut eam reciperent rationibusque confirmarent. Haec autem doctrina, si consideras, quam multi philosophi hellenistica quae dicitur aetate non modo scholarum institutis, sed etiam contionibus et tractatibus popularibus placita sua propagare studuerint, cf. Wendland l. s. p. 37, 39sq., fieri non potuisse concedis, quin paulatim ex gymnasiis in loca humiliora descenderet veteremque illam superstitionem exigua certe ex parte dirigeret.

Quomodo autem orientalium religionum et philosophiae vis apparuit? Nempe primum daemonum opinio apud Graecos tantopere est aucta, ut exeunte antiquitate omnes fere horum numinum timore perstrictos videamus, cf. Wendland l. s. p. 123sq. At non solum propagabatur, sed etiam mutabatur Graecorum superstitio. Considerandum est enim orientalium religionum et philosophiae malos daemones id unum spectare, ut hominibus damnum apponent, cum populares Graecorum daemones ut omnino omnia numina ea sint natura, *dass die Kraft zu segnen und zu heilen unzertrennlich ist von der zu schaden und zu vernichten und umgekehrt, dass daher auch in jeder Gottheit beide entgegengesetzte Seiten vereinigt sind* (O. Jahn *Berichte d. sächs. Ges. d. Wissensch.* VII 1855, 61). Multos certe posterioris aetatis daemones illam philosophiae et orientalium religionum daemonum naturam accepisse manifestum est; sed singula perspicere et enodari nescio an non possint vel maxima sagacitate adhibita (cf. Wendland l. s.). Utcumque autem res se habet, hoc unum satis certe constat: daemones posteriore aetate multiplicati et conversi veteres deos magna ex parte, ut ita dicam, possessionis opinione expulerunt. Concedendum est quidem tam diu, quam Graeci deorum opinione imbuti erant, deos ipsos aptos habitos esse, qui possessionem mitterent et sanarent — ita usque ad quartum p. Chr. n. saeculum Hecatae mysteria Aeginae celebrata a possessis

visitari solebant (cf. Rohde l. s. II p. 80, 1) —; vulgo autem postea opinabantur homines Graeci daemones et non deos possessionis auctores esse, quod optime probatur papyris magicis, Cyranidibus aliisque libris, qui, cum lymplationis remedia offerentes cotidiano usui servire vellent, popularem opinionem respicerent oportebat; hi enim libri semper loquuntur de daemonibus expellendis vel propulsandis.

III. De sanandi rationibus

Iam quaeramus, quomodo Graeci se ab illis sacris morbis, quorum p. 55sq. mentio facta est, liberaverint vel defenderint. Ac primum quidem deorum propria natura supra adumbrata Graecis possessionis remedium praebebat. Ita, ut pauca exempla afferam, is ab insania liberari et certe defendi quoque se posse credebat, qui Dionysi sacra colebat. Liberi patris sacra ad purgationem animi pertinuisse (Servius ad georg. I 166) nos docet Plato (p. 7) repudians βαχχείαν Dionysi, quam Dionysotelestae καθαρμούς putarent; Dionysus est, ut ait Schol. ad Pindarum (p. 3), καθαρτικὸς τῆς μανίας. Idem valebant magnae Matris sacra: Cybele dicitur a Diogene (p. 6) θεὸς ἐπισηδὸς ἰατρὸς ὁ ἅμα et a scholiasta modo memorato καθάρτῳ τῆς μανίας.

Fuerunt etiam mysteria, quae hoc ipso consilio fierent, ut insania prohiberetur et sanaretur. Ita quotannis Aeginae mysteria Hecatae celebrabantur, cf. Lucian. navig. 15, ubi Lycinus quidam narrat: καίτοι πρόφην καὶ ἐς Αἴγινα ἐπὶ τὴν τῆς Ἐνοδίας τελετὴν . . . ἐν ἰλίω σαρκεδίω πάντες ἅμα οἱ φίλοι τετιάρων ἕκαστος ὀβολῶν διεπλεύσαμεν. Pausan. II 30, 2: θεῶν δὲ Αἰγινήται τιμῶσιν Ἐκάτην μάλιστα καὶ τελετὴν ἄγουσιν ἀνὰ πᾶν ἔτος Ἐκάτης, Ὀρφέα σφίσι καταστήσασθαι τὴν τελετὴν λέγοντες. Libanius in orat. pro Aristoph. p. 426 laudat Menandrum quendam, quod erat φίλος Ἐκάτη πλέον μὲν ἐς Αἴγινα ἐπέτρεπτον ἐξείντης ὀργίων, κορυφαῖος ὢν τοῦ θιάσου, quae lustralia fuisse eoque Eleusiniis dissimilia intellegitur ex Aristophanis vesp. v. 122 (p. 5), ubi Philocleo, ut ab insania liberaretur, Aeginam ductus dicitur (Lobeck *Aglaphamus*

p. 242). Etiam Corybantes, qui non solum furoris auctores, sed etiam *φρόβων ἀποπαύστωρες δεινῶν, φαντασιῶν ἐπαρωγοί* (hymn. Orphic., p. 9) habebantur, mysterio, vulgo *χορυβαντισμός* appellato (Hesych., p. 25), colebantur, quod magno cum tympanorum strepitu celebratum (Aristoph. vesp. p. 5, 2; Plato legg., p. 6) *μανίας κάθαρσιν* efficere antiqui credebant (Plato l. s.; Schol. ad Aristoph. l. s.; Hesych. l. s.), cf. Immisch l. s. p. 1616.

Cum autem Graeci se a morbis, quos dii iis inflixerant, liberare volebant, deos invocare vel mysteria visitare non oportebat: multo simplicius remedium habebant i. e. artem magicam, quae ut apud omnes gentes etiam apud Graecos ab antiquissimis temporibus exercebatur, cf. Rieß, Pauly-Wissowa s. v. *Aberglaube*. Ita, ut nonnulla exempla afferam, iam Homerus incantationes ad sanguinem prohibendum novit τ 456 sqq.: Ulixem, qui in venatione vulneratus est, *Ἀπολόκειο παῖδες γίλοι ἀμφεπέροντο, | ὠτειλίην δ' Ὀδυσσεὺς ἀμύμονος ἀντιθέοιο | δῆσαν ἐπισιαμένως, ἐπαιοιδῆ δ' αἶμα κελαινὸν | ἔσχεθον*; Plato Theaet. 149 CD *ἐπαρδῶν* mentionem facit, quae dolores parientium vel augeant vel prohibeant¹. Ad hanc antiquissimam superstitionem postea multum attribuisse constat orientales nationes, quorum ars magica non modo, ut apud Graecos aliasque gentes, erat magna remediorum copia sine ratione et ordine conserta, sed *un système cohérent de doctrines, . . . une discipline occulte et savante, . . . un enseignement sacerdotal* (Cumont l. s. p. 225; cf. etiam Wendland l. s.). Cum autem libri, ex quibus Graecorum artem magicam cognoscimus, fere omnes exeunte antiquitate scripti sint², eorum labor certe in

¹ Copiose de hac re scripserunt Welcker *Kl. Schriften* III 64 sqq. et Rieß l. s.

² In his maximi sunt momenti magici libri, quales sunt papyri magicae et Cyranides. Eiusmodi litterarum posteriore aetate saepius mentio fit: apud Lucian. Philops. 31 Arignotus, Pythagoricae scholae sectator, narrat, quomodo daemonem domo quadam expulerit: *ἐγὼ δὲ ἐπὶ ταῦτα ἔχουσα, τὰς βίβλους λαβὼν — εἰσὶ δέ μοι Αἰγύπτιαι μάλα πολλὰ περὶ τῶν τοιούτων — ἦγον ἐς τὸν τοιοῦτον*. Origen. c. Cels. IV 33 (p. 41) memorat *μαγικά συγγράμματα*; Celsus (apud Orig. l. s. VI 40, p. 42) quibusdam Christianis crimini dat, quod habent *βιβλία βύρβαρα δαιμόνων ὀνόματα ἔχοντα καὶ τερατείας*. Talia apud Graecos iam pridem conscripta esse videntur; veteres

vanum cedit, qui omnino enucleare sibi proponunt, quid in Graecorum arte magica orientalibus nationibus adiudicandum sit. Qua de causa hac re neglecta singula possessionis remedia, quae in libris supra memoratis aliisque scriptis inveni, enumerare in animo habeo¹.

In Graecorum ut omnium veterum nationum arte magica illustrissimum et paene principem locum obtinebant incantationes, id quod minime est mirum. Antiqui enim homines verba non arbitrabantur inanem sonum, sed magnam iis attribuebant vim², qua de causa vel eo procedebant, ut nomina idem esse putarent ac res nominibus significatas eumque rem ipsam possidere dicerent qui nomen eius sciret (A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 110 sqq.; Fossey l. s. p. 95 sq.; Heim l. s. p. 465; Reitzenstein *Poimandres* p. 4). Quae cum ita sint, facile est intellectu, cur ex quinto a. Chr. n. saeculo viri docti diligentissime quaesiverint, rerum nomina utrum *φύσει* an *θέσει* exstarent (afferre sat est W. Kroll *Alle Taufgebräuche*, *Archiv f. Religionswissensch.* VIII, *Beiheft* p. 52), quam quaestionem etiam tertio p. Chr. n. saeculo Origenes ponit et ita solvere studet, ut dicat sacra cuiusvis nationis magorum verba tam magnam vim habere, quod *οὐχ ἐπὶ τῶν τυχόντων καὶ γεννητῶν κείται πραγμάτων* (sacra illa verba). *ἀλλ' ἐπὶ τινος θεολογίας ἀπορρήτου, ἀναφερομένης εἰς τὸν τῶν ὄλων δημιουργόν* (c. Cels. I 24, p. 39), quo modo fiat, ut nomina, de quibus est quaestio, in alienam linguam versa nihil efficiant (c. Cels. I 25, p. 40; V 45 p. 41). Sententiam eorum, qui nihil

enim Graecorum *μάντεις* incantamenta adhibuisse Plato polit. II p. 364 B docet secundum libros, quorum *ὄμιλον παρέχονται Μουσαίων καὶ Ὀργείων* (ibid. E).

¹ Cum, ut supra vidimus, morbos ita existere crederetur, ut daemon aliquis in hominem intraret, per se omnia remedia, quae morbis sanandis serviunt, huc pertinent. Quae omnia enumerare cum neque possem neque vellem, in ea tantum animum adverti, in quibus ipsi daemones expellendi vel propulsandi memorantur. Multa alia morborum medicamina collecta habemus apud E. Rieß, Pauly-Wissowa s. v. *Aberglaube*; R. Heim, *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XIX (1891) 465 sqq.; G. Kropatscheck *De amuletorum apud antiquos usu*, Diss. Monast. 1907; Abt *Die Apologie d. Apuleius* (Relig.-Gesch. Vers. u. Vorarb. IV 2) passim.

² Cf. illud Ovid. fast. I v. 192: *dictaque pondus habent*.

referre dicunt, quo nomine summus deus invocetur, refutat Origenes exhort. ad martyr. 46: *πρὸς οὓς λεκτέον, ὅτι ἔστι τις καὶ περὶ ὀνομάτων πραγματεία βαθυτάτη καὶ ἀνακεχωρηκυία, ἵνα ὁ συνεὶς ὑψεται, ὅτι, εἴπερ ἦν θέσει τὰ ὀνόματα, οὐχ ἐπύκουσαν ἂν οἱ καλούμενοι δαίμονες.* Quibus rebus praemissis ad propositum revertamur et singulas incantandi rationes exponamus.

Magus iubet daemonem exire ex possesso corpore. In incantamento pap. Par. v. 1227 sqq. legitur (p. 9): *ἔξελεθε δαίμον, ὅστις ποτ' οὖν εἶ, καὶ ἀπόστηθι ἀπὸ τοῦ δεινὸς ἄρτι ἄρτι, ἦδη. ἔξελεθε δαίμον κιλ.* Eodem spectant et formula med. Plin. (p. 26): *recede daemon, teleteni veniunt,* et fortasse etiam illi *λόγοι ἡμερώτεροι*, quibus Theosebius quidam apud Damascium (p. 25), priusquam *ὕρζου* vis adhibetur, daemonem exire cogit.

Magus maledicta conicit in daemonem. Armenius ille exorcista apud Psellum (p. 54) initio incantationis multis conviciis lacessit daemonem.

Magus minitatur daemoni. Lucianus (p. 16) de notissimo exorcista verba facit, qui *ὕρζους ἐπάγων, εἰ δὲ μὴ πεισθεῖη, καὶ ἀπειλῶν ἀπελάυνει τὸν δαίμονα.* Armenius magus modo memoratus gladium destringit et daemonem se concisurum dicit. Eiusmodi minae non modo in exorcismis, sed etiam in aliis incantamentis magicis adhibentur; exempli gratia affero pap. Lugd. I 384 IV v. 15 sqq., ubi *Ἄγαθὸς Δαίμων,* ut somnium mittat, aditur; magus finem facit precandi dicens 31 sqq.: *ἐξορκίζω σε τὴν δύναμίν σου, τὸν μέγαν Θεὸν Σηιθ, τὴν ὤρω, ἐν ἧ ἐτέχθης μέγας Θεός, τὸν Χρ. τὸν Θεὸν Θεῶν, τὰ τξέ' ὀνόματα τοῦ μεγάλου Θεοῦ, πορευθῆναι πρὸς τὸν δεῖνα ἐν τῇ ἄρτι ὤρω, ἐν τῇ ἄρτι νυκτὶ καὶ λέγειν αὐτῷ κατ' ὄναρ τάδε. ἔάν με παρακούσης καὶ μὴ πορευθῆς πρὸς τὸν δεῖνα, ἐρῶ τῷ μεγάλῳ Θεῷ. κλείσας σε κατακόψει μελεῖστί καὶ τὰ κράτέα σου δάσει φαργῆν τῷ ψωριῶντι κινὴ τῷ ἐν ταῖς κοπρίαις καθημένῳ.* Ceterum significare licet conviciorum minarumque vim eo contineri, quod daemones timidi habentur; cf. Heim l. s. p. 479¹.

¹ De minis quibus di daemonesve ut pareant coguntur v. A. Abt l. l. p. 48.

Daemon adiuratur per numen, cuius potestas maior habetur quam daemonis: per *anulum Salomonis* pap. Par. (p. 11); per *solis radios* Damascius (p. 25); per *deum Iudaeorum* Damasc. (p. 25), qui vocatur in incantamentis Θεὸς Ἰσραήλ, Θεὸς Ἰσαάκ, Θεὸς Ἰακώβ¹, Origen. c. Cels. I 22 (p. 39), IV 33 (p. 41), V 45 (ibid.); Θεὸς Ἰσραήλ Origen. ibid. I 22 (p. 39), Ἰδωραὶ Origen. ibid.; per *Iesum Christum*, Θεὸν τῶν Ἑβραίων pap. Par. (p. 11).

Numen ipsum imploratur, ut a daemonis impetu liberet vel defendat. *Amor* longa incantatione cogitur πάρεδρος² esse mago eumque a daemonibus defendere: pap. Lugd. I 384 (p. 12). Ἀνεφάλος Θεός, fortasse gnosticorum quoddam numen universale, initio aditur a mago, ut ei omnes daemones subiciat: pap. Lond. 46 (p. 14), deinde ut possessum quendam a daemone liberet: ibid. (p. 13 sq.). *Eraclea planta*, priusquam ut amuletum portatur, precatione imploranda est: cod. Bonn. 218 (p. 26).

Narratur historia, de qua incantandi ratione v. d. Wuttke *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*² (1900) § 226 dicit haec: *Diese Formeln befahlen nicht, oder schliessen höchstens mit einem Befehl, sie reden nicht an, sondern sie erzählen, und immer etwas, was mit dem zu besprechenden in einer gewissen gleichlautenden Beziehung steht, entweder aus der hlg. Geschichte und Sage, oder aus dem Gebiete der kirchlichen oder natürlichen Wirklichkeit oder auch der dichtenden Phantasie.* Quam vetus hoc incantandi genus sit, nos docet Herodot. I 132, qui de Persis refert: μάγος ἀνὴρ παρεστὼς ἐπαεῖδει Θεογονίην, οἷον δὴ ἐξεῖνοι λέγουσι εἶναι τὴν ἑπαιδίην. Huc spectant pap. Par. (p. 11 sq.), ubi nonnullae Hebraeae historiae res memorantur; med. Plin. (p. 26): ut daemones propulsentur, dicitur: *daemonia quoque in publico cadunt*; pap. Par. (p. 11): daemon, ut nomen suum dicat, adiuratur κατὰ τῆς σφραγίδος, ἧς ἔθετο Σολομῶν ἐπὶ τὴν γλῶσσαν Ἰηρεμίου καὶ ἐλάλησεν.

¹ Hae formulae etiam in tabella quadam plumbea leguntur, v. R. Wuensch *Antike Fluchttafeln* (Lietzmann *Kleine Texte* 20) p. 21: ὁρκίζω σε δαιμόνιον πνεῦμα) τὸ ἐνθάδε κείμενον τῷ ὀνόματι τῷ ἀγίῳ Αωθ Αβ[α]ωθ, τὸν Θεὸν τοῦ Ἀβραμ καὶ τὸν Ἰάω τὸν τοῦ Ἰακώβ) . . Θεὸν τοῦ Ἰσραηλ (pro Ἰσραήλ).

² De *παρέδρου* opinione cf. Reitzenstein l. s., praecipue p. 223, 2.

Dicuntur Ephesia grammata, i. e. mystica verba obscura, quibus magna vis attribuitur. Antiqui sex tantum nominibus hoc nomen dederunt, nos autem omnia magica vocabula ita appellare consuevimus, cf. Kuhlert, Pauly-Wissowa s. v. *Ephesia grammata*. Haec verba nobis occurrunt apud Plutarch. (p. 8), qui possessos a magis iussos esse dicit illa verba sibi pronuntiare. Passim habemus Ephesia grammata in papyris magicis, ubi vel ut gnosticorum deorum nomina adhibentur ut in pap. Lugd. I 395 (p. 13) et in pap. Lond. 46 (ibid.), vel ut ornamenta incantamentis inseruntur. Ephesia grammata respicit etiam Xenoph. Ephes. (p. 19 sq.), cum loquatur de magis, qui dicunt *φωρὰς βαρβαριζὰς*, Ps. Clemens (p. 36), qui opprobrio dat paganorum exorcistis, quod *renantes eloquentiae famam* terribilibus verbis eorum, qui adsint, animos perturbent. Saepius denique mentio fit horum verborum apud Originem. C. Cels. I 6 (p. 39) et VI 40 (p. 42) refutatur Celsus, qui dixerat Christianos valere aliquid daemonum nominibus, quae in magicis libris scripta essent; ibid. I 24 (p. 39 sq.) exponitur re vera daemonibus nomina esse, quae, prout illi domicilium habeant, varia sint.

Non modo autem dicta, sed etiam scripta verba vim habere per se intellegitur. Ita fit, ut certa verba in certa materia (de qua accuratius infra) exarata vel daemones expellere, vel, si ut amuleta portantur, propulsare posse putentur, cf. Kropatscheck l. s. p. 29 sqq. Papyri magicae complura exempla praebent talium amuletorum, quae usui sunt vel quolibet tempore (pap. Par., p. 9; ibid., p. 10; pap. London 121, p. 15) vel in exorcismis (pap. Par., p. 10; ibid., p. 11), vel in aliis incantationibus (pap. Par., p. 10)¹. In omnibus fere his amuletis leguntur Ephesia grammata (pap. Par., p. 9; ibid., p. 10; ibid., p. 11; pap. Lond. 121, p. 15), quibus vel pauca verba (*ἀπάλλαξον* pap. Par., p. 9; *φύλαξον τὸν δεῖνα* ibid., p. 10; *διαφύλασσέ μοι τὸ σῶμα τὴν ψυχὴν ἀλόκληρον ἐμοῦ τοῦ δεῖνα* pap. Lond. 121, p. 15), vel longius incantamentum (pap. Par., p. 10) adduntur. Etiam tres versus Homericī amuletum praebent (pap.

¹ Amatorium est incantamentum.

Par., p. 10), quod, si consideras, quam singularem in superstitione locum obtinuerint Homeri et Vergilii versus (Wessely *Denkschr. d. kaiserl. Akad. d. Wiss. in Wien*, phil.-hist. Klasse XLII 1893, 6 sqq., Kropatscheck l. s.), minime mirari potes¹.

Deinde daemones expelluntur, quod actiones daemoneibus molestae fiunt.

Magus apparet daemonei. Hoc praeceptum certe non nisi eos respicit, qui aliqua de causa tam magna vi sunt praediti, ut daemones eos tolerare non possint. Ita Firmic. Mat. (math., p. 23) hanc singularem virtutem adscribit iis, qui dum Mars in nouo loco versatur, nascuntur.

Daemoniacus adspicitur. Ita Apollonius apud Philostrat. (p. 20 sq.) eicit daemone ex puero possesso. Haec daemones fugandi ratio posita est in eo, quod quorundam hominum adspectus valentissimus habebatur, qua ex opinione fluxit etiam fascini superstitio, quam in meridianis regionibus nostris quoque temporibus valde florere inter omnes constat, cf. O. Jahn *Über den Aberglauben des bösen Blickes bei den Alten*, *Ber. d. sächs. Ges. d. Wiss.* 1885 p. 28 sqq.; Daremberg-Saglio s. v. *Fascinum*.

Gestus aguntur, ut daemonei terror iniciatur, cf. quae dixi p. 78 de daemonum timiditate et vide K. Sittl *Die Gebärden der Griechen und Römer* p. 116 adn. 6 et 7. Armenius magus, de quo Psellus (p. 54) verba facit, accedit ad feminam graviter aegrotantem et gladium destringit.

Homo possessus afflatur, i. e. magus suum ipsius πνεῦμα transfert in corpus eius, quem sanare vult, cf. A. Dieterich *Abraxas* p. 141 a.; *Mithrasliturgie* p. 116 sqq.; Radermacher *Rhein. Mus.* LX (1905) 315; Wünsch *Hess. Blätter für Volksk.* I 134. — Eodem modo inditur πνεῦμα apud Ioann. XX 22: καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσισεν καὶ λέγει αὐτοῖς λάβετε πνεῦμα ἄγιον. — Ita corpus daemoniaci expletur spiritu sufflantis et daemone exire cogitur. Hoc remedium adhibetur in pap. Par. (p. 12), ubi praescribitur afflare exorcizandum ἀπὸ τῶν ἄζρων τῶν ποδῶν ἀφαιρῶν τὸ φέσμα ἕως τοῦ προσώπου.

¹ Vide exorcismum posteriore tempore undecimo Odysseae libro insertum, de quo egit R. Wuensch *Arch. für Rel. Wiss.* XII (1909) 2sqq.

Aegrotus verberibus mulcatur, quibus daemonem, non daemoniacum vexari certe putabatur. In pap. Par. (p. 10) magus flagellat daemonem virgula oleagina; Porphyrius (p. 22) morem fuisse nos docet daemones ex templis eicere *διὰ τῆς τοῦ ἀέρος πληγῆς*¹. Huc quadrat etiam oraculum, quod nobis tradidit Porphyrius apud Euseb. XIV 2 p. 120 Steph. 202 C Vig.: Hecatae imago describitur, quae malos daemones fugat²; in fine legimus: *δεινὸν ἀμφὶ κράτα δρυῶς | ἀλόγη τε κλείς ἰμοῦ | καὶ τὸ δαιμόνων κράτος | μάστιγος ψόφος πολὺς*.

Magnus strepitus movetur. Hoc propulsationis genus ubique usitatum, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 40 sq., apud Graecos praecipue ita exercebatur, ut aes vel ferrum iceretur, cf. Rohde l. s. II p. 77, 2. Ab Alexandro Aphrod. (p. 22) docemur homines sole et luna deficientibus aes et ferrum ad daemones fugandos movisse, quod efficere vult certe etiam crepitus ille dissonus in lunae deliquiis factus, de quo referunt Plinius nat. hist. II 54; Livius, XXVI 5, 6; Tacitus, ann. I 28; Lemuriorum tempore Romani larvas propulsare solebant eo, quod Temesaea concrepabant aera: Ovid. fast. V 441 sq., cf. etiam *Ann. dell' Inst.* 1875 p. 59; *Journ. hell. stud.* XXII p. 14. Huius superstitionis exemplum habemus etiam in Vetere Testamento, I. Sam. 14 sqq., cf. Flav. Ioseph. (p. 7): cum Saul a daemone vexetur, David accessit, ut fidibus canens regis daemonem pellat.

Similiter ac verba etiam actiones in materia quadam exprimi solebant, ut in perpetuum usui essent. Eiusmodi amuleta complura reperta sunt, quae describit Riess, Pauly-Wissowa s. v. *Amulett*. Equidem exemplum non inveni in litteris.

Adhuc possessionis remedia enumeravi, quae ex verbis et quibusdam humanis actionibus vim suam ceperunt. Restat, ut de rebus magicis ad daemones fugandos aptis verba faciam, quas physicorum more in fossilia et plantas et animalia divisas perspicere volo. Ex fossilibus memorata inveni

¹ Hoc iam Herodoto notum erat, I 172.

² Hecate ut daemonum expultrix in sacello pro foribus ab antiquis poni solebat, cf. Lobeck l. l. p. 1336sq.

nonnullos lapides: Ps. Plutarchus (p. 9) mentionem facit *lapidis fabae similis in Nilo flumine reperti*, qui, si possesso homini affertur, daemonem fugat; pap. Lugd. I 384 (p. 12 sq.) suadet possessis, ut portent *lapidem heliotropum*, qui ita sit praeparatus, ut in priore latere serpens caudam ore tenens¹ et intra serpentem cantharus splendore circumfusus, in averso latere sacrum nomen incisa sint; Cyranid. I 5, 9 (p. 17) commendant lapidem, *euanthes* appellatum, qui Veneris effigie incisa cum aliis rebus magicis portatur; Vegetius I 20 (p. 24) praescribit *lapidis gagatis masculi, lapidis gagatis feminae, lapidis haematitis, lapidis sideritis, lapidis argyritis* certam quandam copiam commixtam cum aliis rebus comburere, ut odore daemon compellatur; praeter hos lapides adhibetur etiam *lapis galactites* in simili mixtura apud Veget. III 12 (p. 24 sq.), qua daemoniacus ita suffitur, ut cooperto eius capite ad fumum per os naresque suscipiendum unum mixturae cochleare vivis carbonibus adspergitur. Ceterum suffimentis daemonum vim propulsari inveterata apud antiquos erat opinio: de Aegyptiis cf. Cumont l. s. p. 111, de Assyro-Chaldaeis Fossey l. s. p. 74, de Iudaeis Justin. dial. c. Tr. 85 (p. 32), de Christianis Kroll l. s. p. 37. Huius opinionis ratio perspicua est: fumus suffimentis evocatus daemonibus tam molestus habebatur, ut, cum per os et nares daemoniaci invaderet, daemonem exire cogeret.

complura metalla. *Ferrum*: ferrum a daemonibus timeri probat Schol. ad λ 48: *κοινὴ τις παρὰ ἀνθρώποις ἐστὶν ἐπιόληψις, ὅτι νεκροὶ καὶ δαίμονες σίδηρον φοβοῦνται*. Cf. etiam Norden, comm. ad Aen. VI p. 201; Grimm *Deutsche Mythologie* p. 923; Frazer *Ramneau d'or* I p. 271. Ita praescribit pap. Par. (p. 10) *lamnam ferream*, in qua scripti sunt versus Homerei supra memorati; apud Lucian. Philops. (p. 16) Arabs quidam magus dedit Eucrati *anulum* ad daemones arcendos aptum, qui *factus est ex ferro* crucibus deprompto; Cyranid. II 15, 6 (p. 18) parvum asini freni anulum in digito portandum commendant.

¹ De hac solis imagine egit Dieterich *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XVI (1887) 769.

aes: aes crudum adhibetur in Veget. suffimentis.

plumbum album: in pap. Par. (p. 10) scribitur in *lamna ex plumbo albo facta* carmen magicum, quod amuletum, dum exorcizatur, daemoniacus, post exorcismum, ne daemon eiectus magum detrimento afficiat, magus portat; eius quoque amuleti, quod describitur in pap. Lond. 121 (p. 15), materia est plumbum album¹.

argentum: amuletum modo memoratum eandem habet vim, si pro plumbo albo sumitur argentum, ibid.

aurum: idem ibidem valet aurum; hoc metallum desideratur etiam in suffimento Veget. I 20 (p. 24), eodemque loco mentio fit *balucis*².

salem: sal Hammoniacus usui est apud Veget. III 12 (p. 24 sq.); una cum sale Cappadoco ibid. I 20 (p. 24).

minium: Ephesia grammata et incantamentum scribuntur minio pap. Par. (p. 10).

sulfur: Vegetii mixturae continent sulfur vivum; pap. Lugd. I 395 (p. 13) praescribit una cum bitumine naribus daemoniaci afferre. Haec daemones fugandi vis, quam sulfur habet apud antiquos, certe tribuenda est odori, quam cum comburitur spargit, cf. Schömann-Lipsius l. s. II p. 375 et quae adnotavi de suffimentorum virtute p. 83.

bitumen: bitumen Iudaicum adhibet Vegetius in suffimentis saepius memoratis; cum sulfure usui est bitumen pap. Lugd. I 395 (p. 13); cum vino commixtum med. Plin. (p. 26). De bituminis vi magica idem ac de sulfuris dicendum est; constat enim bitumen, praesertim cum teritur, gravi odori esse, cf. Meyer *Konversat.-Lex.* s. v. *Asphalt*.

¹ Exorcismus quidam variorum malorum, inter quae et Epaphus daemon est, in plumbo scriptus editus est a R. Wuensch *Rhein. Mus.* LV (1900) p. 73sq.; quem eam quoque ob rem commemoravi, quod vetustissimum Ephesiarum litterarum exemplum praebet; quarto enim a. Chr. n. saeculo scriptus videtur esse.

² Ut argentum et aurum in libris commendantur, quae adhibeantur pro amuletis, ita revera magnus numerus amuletorum repertus est ex auro argentoque factorum. Collegit ea M. Siebourg *Bonner Jahrbücher* CIII 123sq.; unum argenteum addidit R. Wuensch *Arch. für Rel.-Wiss.* XII (1909) p. 24sq., in quo legimus *ἀπέλασον ἀπὸ Πουσίνης τὴν ὑπόθεσιν* h. e. febris daemonem.

Sequitur, ut de plantis loquar; memorantur

totae plantae. Ante exorcismum, quem legimus in pap. Par. (p. 11) coqui oportet *σάμψουρον* una cum planta, quae vocatur *βοτάνη μαστιγία*¹. *Laurus* tantam vim habet, ut loco, ubi exstat, nullus daemon appropinquare possit: Ioann. Lydus (p. 25), Geoponic. (ibid.). Ita factum est, ut saepissime in ostiis insereretur laurus *gratissima domibus, ianitrix Caesarum pontificumque*, Plin. nat. hist. XV 127². *Herba paeonia lunaticum sanat*, cum ad collum aegroti suspenditur: med. Plin. (p. 25 sq.). *Herba heliotropium*, quae septimo decimo post interlunium die sumpta est, ad daemones arcendos super limen ponitur vel in ventrali portatur. In cod. Bonn. 218 (p. 26 sq.) commendantur *parthenicon, caristellum, bubastes, artemisia*. Quae plantae una cum radicibus et semine ante solis ortum extractae ita domi ponantur, ut is, qui intret, eas tangat; qui autem a daemonibus tutus esse velit, eas in manu portet. Eodem loco memoratur *eraclea*, quae, *antequam flos eius maturescat*, tollatur *ante solis ortum plenilunio dextra manu sine ferro laevaue absconsa* et cum usus veniat, precatione dicta in manu portetur.

radices. Radix *paeoniae* suffita vel irrigata portatur: Cyranid. I 3, 10 (p. 17); radix *erueae* coniungitur cum lapide, qui *euantes* vocatur: ibid. I 5, 9 (p. 17); radix *ἡγεργίου* portata daemones fugat: ibid. I 7, 2 (p. 17).

rami vel folia. In exorcismo, qui traditus est in pap. Par. 1227 sqq. (p. 9 sq.) septem *rami oleugini* usui sunt; sex rami, quorum summa pars infimae colligata est, ante daemoniacum iaciuntur, septimo homo possessus verberatur. Ne daemones incantationi cuidam obsint, portantur *lauri folia*: pap. Parth. I (p. 15).

lignum. In tabella ex *tiliaceo* ligno facta scribuntur carmen et Ephesia grammata: pap. Par. (p. 10).

medulla. Medulla *loti* coquitur cum aliis rebus ante exorcismum in pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.) traditum. In

¹ Quae planta hoc loco respiciatur, intellegi non potest, cf. A. Dieterich *Abaxas* p. 188a.; fortasse *βοτάνη* illa *μαστιγία* in plantis fietis numeranda est, qualis est verbi causa panacea, qua omnes morbos sanari veteres credebant, cf. Forbiger ad. Aen. XII v. 419.

² Cf. de lauri vi magica Heim l. s. p. 508.

duobus Vegetii suffimentis desideratur medulla *cedrei*, in altero eorum (III 12) etiam medulla *taedae pineae*.

sucus. *Opopanax* usui est in Vegetii suffimentis; ibidem etiam *galbanum*.

semen et fructus. *Ῥάχιμον* semen una cum aliis rebus cervi pelle involutum daemones eicit: Cyranid. I 24, 15 (p. 18); *cruda oliva* coquitur ante exorcismum pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.); *olivae oleo*, in quo scorpio positus erat, cervix et caput daemoniaci certis temporibus unguitur: Cyranid. I 24, 12 (p. 17).

Vertamur ad animalia, quibus antiqui possessionis remedia debebant. Ex animalibus aquatilibus memoratos inveni

γλάρον, cuius ossa comburuntur: Cyranid. IV 1, 4 (p. 19).

ἰουλον: ibid. IV 9, 6 (p. 19): dentes eius ut amuletum portantur.

κυπρίνον: ibid. IV 10, 6 (p. 19): cor et iecur eius suffimento usui sunt.

equuleum marinum, *caudam marinam*, *unguem marinum*, *uvam marinam*, *sepiam* (ossa eius mixturae adduntur): Veget. I 20 et III 12; *scillam marinam*, *pilam marinam*: Veget. III 12.

Sequuntur animalia aëria:

scorpio in oleo positus unguento magico servit: Cyranid. I 24, 12 (p. 17); scorpionis aculeus coniungitur cum *Ῥάχιμον* semine, supra memorato.

psittaci rostrum portatur: Cyranid. III 23, 2 (p. 19).

alcedo hispida una cum pennis assata comeditur: ibid. III 1 (p. 18 sq.).

passere idem fit: ibid. III 1, 5 (p. 18).

hirundinis cor coniungitur cum scorpionis aculeo et *Ῥάχιμον* semine: ibid. I 24, 15 (p. 18).

vulturis cor in pelle ligatum portatur: ibid. III 3, 5 (p. 19); idem fieri vult vulturi cod. Bonn. 218 (p. 26), postquam canna decollatus et carmine aditus est.

duo lapides, quos *aquila* in superciliis habere dicitur, in pelle ligantur et portantur ad collum gestati: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.).

pavonis sanguis bibitur: ibid. III 19, 4 (p. 19).

Priusquam pergamus, licet aliqua dicere de more sanguinem offerendi daemonibus. Porphyrius (p. 22) usum fuisse docet daemones ita placare et ex templis eicere, ut sanguis¹ iis sacrificetur. Hanc autem consuetudinem inde fluxisse manifestum est, quod larvae, cum sanguine carerent, huius πνεύματος cupidissimae habebantur, cf. Rohde *Kleine Schriften* II p. 242; Radermacher *Jenseits* p. 48, qua superstitione non modo orientales nationes (cf. Fossey l. s. p. 29; Cumont l. s. p. 320), sed etiam Graeci imbuti erant. Graecorum enim sententia animae, quibus iniuria allata est, irae explendae desiderio incensae eos homines, qui sibi obviam fiunt, irruunt atque acerbe interficiunt. Exemplum habemus apud Pausan VI 6, 7sq., qui de larva Temesaea narrat haec: Ὀδυσσεῖα πλανώμενον μετὰ ἔλωσιν τὴν Ἥλιου κατενεχθῆναι φασιν ὑπὸ ἀνέμων ἕς τε ἄλλας τῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ πόλεων, ἀφικέσθαι δὲ καὶ ἐς Τεμέσαν ὁμοῦ ταῖς ναοί. μεθυσθέντια οὖν ἐνταῦθα ἕνα τῶν ναυτῶν παρθέρον βιάσασθαι καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιχωρίων ἀντὶ τούτου καταλευσθῆναι τοῦ ἀδικήματος. Ὀδυσσεῖα μὲν δὴ ἐν οὐδενὶ λόγῳ θέμενον αὐτοῦ τὴν ἀπώλειαν ἀποπλέοντι οἴχεσθαι, τοῦ καταλευσθέντος δὲ ἀνθρώπου τὸν δαίμονα οὐδένα ἀνέειναι καιρὸν ἀποκτείναντά τε ὁμοίως τοὺς ἐν τῇ Τεμέσῃ καὶ ἐπεξερχόμενον ἐπὶ πᾶσαν ἡλικίαν, ἕς ὃ ἡ Περθία τὸ παράπαν ἐξ Ἰταλίας ὠρμημένους φεύγειν Τεμέσαν μὲν ἐκλιπεῖν οὐκ εἶα, τὸν δὲ ἦρω σφᾶς ἐκέλευσεν ὑλάσκεσθαι κτλ. Ad hanc Graecorum opinionem etiam pertinet, quod animae ut domina Hecate (cf. Orphica ed. Abel p. 294; Rohde *Psyche* II p. 81, 2), mortuorum carnem edere putabantur. Pausan. X 28, 7 tabulam describit, qua Eurynomus depictus est; quem Delphorum interpretes dicebant δαίμονα εἶναι τῶν ἐν Αἴδου . . . , καὶ ὡς τὰς σάρκας περιεσθίει

¹ Πνεῦμα appellat Porphyrius sanguinem, quo nomine opinionem respicit, quam apud antiquos late diffusam fuisse scimus. De Graecis et Romanis cf. G. Wolff, adn. ad Porphyr. philosoph. ex oracul. p. 148. Praeter hos afferre sat est Iudaeos, quibus praescriptum erat III Mos. 17, 10sq.: καὶ ἄνθρωπος τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἢ τῶν προσηλύτων τῶν προσκειμένων ἐν ὑμῖν ὃς ἂν φάγη πᾶν αἶμα, καὶ ἐπιστήσω τὸ πρόσωπόν μου ἐπὶ τὴν ψυχὴν τὴν ἐσθουσαν τὸ αἶμα καὶ ἀπολωῶ αὐτὴν ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτῆς· ἡ γὰρ ψυχὴ πάσης σαρκὸς αἶμα αὐτοῦ ἐστίν καὶ ἐγὼ δέδωκα ὑμῖν ἐπὶ τοῦ θνασιστηρίου ἐξυλάσκεσθαι περὶ τῶν ψυχῶν ὑμῶν.

τῶν νεκρῶν, μόνα σφίσιν ἀπολείπων τὰ ὄσιτᾶ. Priusquam ad id, unde digressi sumus, revertamur, monstrare licet hodie quoque in multis regionibus larvam vulgo *Vampyr* vocatam, i. e. animam mortui cuiusdam, ex sepulcro oriri et vivis sanguinem exsugere ab hominibus superstitiosis credi.

Deinde possessi sanantur, cum *feri anseris* stercore suffiuntur: Cyranid. III 22, 18 (p. 19).

Enumerantur animalia terrestria, quae apta sunt ad daemones propulsandos:

leonis pelle involvitur amuletum: cod. Bonn. 218 (p. 26 med.).

hyaenae pelle idem fit: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.)¹; *hyaenae* vivae oculi evelluntur et purpureis filis brachiis alligantur: Cyranid. II 20, 10 (p. 18)².

lupi pelle cooperitur amuletum: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.); idem praescribit cod. Bonn. 218 (p. 26); dexter lupi oculus commiscetur cum quibusdam rebus magicis et portatur: Cyranid. I 7, 19 (p. 17); idem oculus solus occulte gestatur: ibid. II 11, 3 (p. 18).

phocae pellis ut amuletum adhibetur: ibid. IV 21, 3 (p. 19); amuletum abscondit: ibid. III 1 (p. 18 sq.); *phocae* cerebrum bibitur: ibid. II 21, 1 (p. 18) et IV 21, 9 (p. 19); et coagulum portatur: ibid. I 7, 20 (p. 17).

castoreum additur Vegetii suffimentis I 20 et III 12 (p. 24 sq.).

cervi medulla et cornu adhibetur in suffimento ibid. I 20 (p. 24) descripto; pellis cervi usui est in amuletum occultandum: Cyranid. I 24, 15 (p. 18).

ex priore pede *asini* anulus magicus perficitur: ibid. II 15, 1 (p. 18).

¹ Amuleta saepissime cooperiuntur, cf. p. 86 sub v. *semen et fructus*, ibid. sub voce *scorpio* et *hirundo*, ibid. sub voce *vultur* et sub voce *aquila*, hanc p. sub voce *lupus*. Quae res ea de causa fiebat, quod magna amuletorum pars obscena erat, vel quod accidere posse veteres credebant, ut amuleta, si viderentur, contraria vi magica irrita fierent, cf. Riess, Pauly-Wissowa s. v. *Amulett*; Fossey l. s. p. 112.

² De filorum versicolorum vi magica cf. Wolters *Faden und Knoten als Amulett*, *Archiv f. Religionswissenschaft*. VIII Beiheft p. 19.

in *rhinocerotis* naribus vel cornu lapis est; qui eum portat, tutus est a daemonibus: *ibid.* II 17, 2 (p. 18).

IV. Quid de daemonum exeuntium actionibus creditum sit

Popularis de possessione opinio nondum plane exhausta est iis, quae adhuc exposui; constabat enim inter omnes a daemonibus in exorcismis miras quasdam res perfici. Ac primum quidem opinabantur homines superstitiosi daemones loqui humana voce vel sua sponte: pap. Lugd. I 395 (p. 13) daemones locuturos esse profitetur, si magno dei nomine pronuntiato sulfur et bitumen daemoniaci naribus afferuntur. Ubi mater possessi illius pueri apud Philostratum (p. 20) Brachmanas, ut puerum sanent, adire vult, daemon, qui puerum concutit, quis et cuias sit narrat, et si manere possit, puerum divitiis redundaturum, si minus, interiturum dicit; in altero, quem Philostratus refert exorcismo (p. 20 sq.), daemon, cum ab Apollonio adspicitur, magnum tollit clamorem et se exiturum et in neminem umquam intraturum pollicetur; daemon ille, quem Theosebius apud Damascium (p. 25) eicit, vereri se deos et Theosebium dicit.

Vel respondere ad interrogata putantur daemones: in incantatione pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.) daemon identidem iubetur dicere quis sit; Lucianus (p. 16) ludibrio habet homines, qui credant Syrum quendam exorcistam tantum valere, ut daemones, cum ab eo interrogentur, respondeant vernacula lingua. Haec tam mira superstitio non difficilis est intellectu. Certe enim non daemon loquitur, sed daemoniacus ipse, cuius verba magis vel minus dira voce expressa iis, qui aderant, terrorem inciebant; ita explicandam esse narrationem daemones apud Philostratum (p. 20) scriptor ille superstitiosissimus ipse concedit, cum daemonem puero possesso interprete usum esse dicat. Fieri etiam potuisse pro certo habendum est, ut homines fraudulentum populari opinione nisi mutata voce vel ex ventre loquentes ipsi responsa darent.

At non modo loqui, sed etiam alias terribiles res

daemones facere vulgo credebatur; ita opinio erat daemone[m] ex corpore eiectum ulcisci exorcistam, quod probatur amuletis, quibus magus utitur in exorcismis, cf. Kroll *Anal. graec.* p. 13; Kropatscheck l. s. p. 13. Afferre sat est pap. Par. (p. 9 sq.), ubi magus iubetur post incantationem induere amuletum, quod in exorcizando portavit daemoniacus. Superstitionis modo memoratae exemplum habemus etiam apud Philostratum (p. 20 sq.), qui daemone[m], postquam pueri corpus reliquit, Apollonii iussu columnam, quae in propinquo erat, evertentem inducit. Leviter tetigisse sufficit hanc quoque opinionem fluxisse ex populari errore, a magis omnis generis artibus nutrito.

V. De exorcistis

Ex antiquissimis temporibus apud Graecos fuisse homines constat, qui — saepius certe bona fide — artissimo cum numine vinculo coniunctos et singulari vi praeditos se esse professi si quis a daemone correptus videbatur, visitari et consuli solebant. Apud Homerum eiusmodi homines reges ipsi sunt: Autolyce filii, incantandi artis periti, carmine Ulixis vulnus sanant, cf. supra p. 76. Horum autem medicorum numerus et auctoritas valde augebatur septimo vel sexto ante Chr. n. saeculo, i. e. ea aetate, qua Dionysi cultu in Graecia vulgato religiones tantopere crescebant; constat enim permultos viros iis temporibus exstitisse, qui *μάντιες*, vel *ἀγύρται*, vel *καθαράι* appellati non solum a numine inspirati futura prospiciebant, sed etiam morborum abditas causas invenire se posse profitebantur, cf. Rohde l. s. II p. 76 sqq. Huius divinationis exemplum nobis profert Hippocrates (p. 4), qui dicit hos viros, prout epilepsia se ostenderit, vel Neptunum, vel Apollinem, vel Martem, vel Hecatam animasque mortuorum auctores morbi sacri declaravisse. Ubi autem morbos sanare suscipiunt, non medicamenta componunt, sed *καθαρμοῖς χρέονται* (Hippocrat. p. 4 infr.), i. e. piacula faciunt ad deorum iram placandam, vel ut iusti magi se gerunt et incantationes adhibent, quibus numina, quae morbum miserunt, aegrotum relinquere cogunt, cf. Plato polit. II p. 364 C: *ἐπαγωγῆς τισι καὶ καταδέμοις τοῦς θεοῦς, ὡς*

φρασι, πείθοντές σφισιν ὑπηρετεῖν. Ad summam vero dignitatem pervenerunt magi exeunte antiquitate. Tum enim, cum possessionis opinio ut numquam antea pervagata erat (cf. supra p. 73 sqq.), numerus eorum, qui auxilium ferre et a morbis sacris homines liberare se posse profitebantur, magnopere cresceret necesse erat. Et tam multi hanc artem exercebant¹, ut publicae saluti obesse viderentur Romanumque imperium vehementissime in eos animadvertere cogeretur, cf. Cumont l. s. p. 231 et adn. 74 p. 321. Inter eos autem, qui tum exorcistarum munere fungebantur, tantopere excellabant Aegyptii, ut Origenes compluribus locis eos omnis incantandi artis magistros appellet (c. Cels. I 68, p. 40; comm. in Matth. XIII 6, p. 45 sq.)². Per se intellegitur magos non gratis officium suum hominibus detulisse; ita Lucian. Philops. (p. 16) narrat Syrum illum exorcistam *μεγάλῳ μισθῷ* multos daemones eiecisse; Origen. c. Cels. I 68 (p. 40) magos esse dicit, qui in medio foro *μισθόντες ἀπὸ τῶν Αἰγυπτίων* paucis obolis pensis artem suam exerceant; Firm. Mat. (math., p. 23) loquitur de exorcistis, qui *maxima(m) vitae substantia(m)* sibi comparaverint, cf. Kroll *Alte Taufgebräuche* p. 36 sq.

¹ *Ἐξορισταί* appellabantur hi homines ea aetate, quod verbum, quantum equidem video, primum occurrit in act. Apost. XIX 13 (p. 31).

² Cf. etiam Harnack *Mission und Ausbreitung des Christentums I*² (Leipzig 1906) p. 114.

CAPVT TERTIVM

De Christianorum possessionis doctrina

Christianorum quoque possessionis opinionem ita explanare in animo habeo, ut primum de possessis¹ deinde de possessionis numinibus, denique de sanandirationibus verba faciam. accedent hic quoque nonnulla, quae de daemonum exeuntium actione et de exorcistis dicenda sunt.

I. De energumenis

Ut apud Graecos etiam apud Christianos possessi habebantur, qui animi morbo laborabant, litteraeque Christianae huius opinionis permulta praebent exempla. Apud Matth. VIII 28 (p. 27), Marc. V 1 sqq. (p. 28 sq.), Luc. VIII 26 sqq. (p. 30) homo quidam Gerasenus (apud Matth. l. s. duorum mentio fit), qui in monumentis versatur et tantopere insanit, ut omnes ei obviam fieri caveant, possessus appellatur. Tertull. apol. XXII (p. 34 sq.) daemonibus ut *spiritalibus viribus* in humana corpora intrare mentesque perturbare licere dicit; hoc autem eo consilio faciunt² *ut ad cultum sui cogant*. Origen. de

¹ Saepissime appellantur possessi ut apud Graecos *δαμονιζόμενοι*: Matth. IV 24 (p. 27), VIII 16 (ibid.), VIII 28 (ibid.), IX 32 (ibid.), XII 22 (ibid.); *δαμονῶντες*: Theoph. (p. 36), Hippol. IX 14, 16 (p. 38 sq.); vocantur etiam *δαμονιόληπτοι*: Iustin. apol. I 18 et II 6 (p. 31); *ἐνεργούμενοι*: Iren. I 16, 3 (p. 34), Origen. de princip. III 3, 4 (p. 43), Psell. l. s. XV (p. 53 sq.); *daemoniaci*: Cyprian. sent. episc. I (p. 48).

² Ita loquuntur Minuc. Fel. Octav. 27 (p. 33), Cyprian. id. non dii 7 (p. 47), Lactant. div. inst. II 15 (p. 51).

princip. III 3, 4 (p. 43) duas possessionis species statuit, et levio-rem et gravio-rem; graviter possessos esse homines dicit, cum daemones *penitus ex integro eorum possederint mentem, ita, ut nihil omnino eos, quos obsederint, intellegere vel sentire permittant*. Etiam Psellus (p. 52 sq.) esse daemones dicit, qui *ἐμπλήκτους τε τὰς ζωίσεις καὶ πλημμελεῖς* faciunt.

In his animi morbis quod epilepsia singularem obtinet locum, non est mirum. Marc. IX 16 (p. 29) huius insaniae causam attribuit *πνεύματι ἀδύλω* — re vera hoc loco significari epilepsiam apparet ex iis, quae narrantur de homine possesso: cum corripitur a daemone, praeceps datur, spumas edit, concutitur¹ — Origenes comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.) Christianos evangelio confisos persuasum habere dicit epilepsiam non corporis vitio, sed daemonum quorundam impetu evocari, cf. etiam Psell. (p. 52).

Praeter has veras mentis alienationes Christiani etiam complures alias animi conditiones insaniam existimabant. Primum ii, qui bacchanalia celebrabant et falsam vaticinandi artem exercebant, possessi videbantur. Recognitionum auctor IV 13 (p. 37) bacchanalia fontem esse contendit, ex quo omnis paganorum religionum error fluxerit et refutat sententiam eorum, qui non daemones, sed deum ipsum in bacchanalibus operari dicunt; Schol. ad Aristoph. Plut. v. 39 (p. 5), Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), Lactant. div. inst. IV 27 (p. 51 sq.) Pythiam, Apollinis sacerdotes paganorumque prophetas² re vera in energumenis numerandos esse volunt, cum a daemonibus correpti sint³, qui vulgo Pythones vocati⁴ in multis hominibus iam ex pueris habitent, cf. Origen. l. s. Vaticinantur haec *πνεύματα*: facultas enim futura prospiciendi non abiudicatur iis a Chri-

¹ Cf. de epilepsiae signis O. Binswanger *Epilepsie* (1899) p. 178sqq.

² Ceterum haec Christianorum de vatibus doctrina eo facilius existere potuit, quod multi philosophi Graeci ex Philippi, Platonis discipuli, aetate demonstrare studuerant a daemonibus (nempe bonis), non a diis prophetas inspirari et oracula edi, cf. Heinze l. s. p. 78, 80, 93, 97sq.

³ Cf. etiam Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Cyprian. id. n. d. 7 (p. 47).

⁴ Cf. Schol. modo memoratum, act. Apost. XVI 16 (p. 30), Ps. Clem. hom. IX 12 (p. 38), Origen. de princip. III 3, 5 (p. 43).

stianis. Ita in act. Apost. XVI 16 sqq. (p. 30) mentio fit *παιδίσης*, quae Philippis vaticinabatur et arte sua *ἐργασίαν πολλήν παρείχεν τοῖς κυρίοις αὐτῆς*, cf. etiam Ps. Clem. hom. IX 12 (p. 38) et praesertim Psell. XIII et XIV (p. 52 sq.), ubi certum quoddam daemonum genus esse docemur, quod, postquam in hominem intravit, *φθέγγεται δι' αὐτοῦ, καθάπερ ἰδίῳ χρώμενο(ν) ὄργάνῳ τῷ τοῦ πάσχοντος πνεύματι* et XV (p. 53 sq.), ubi inducitur *ἀνὴρ τις*, qui *ἐνεργούμενος δαίμονι τῷ, πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα χρησμολογῶν ἀπεφοίβαζεν*. Sed haec daemonia sunt *ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ ἐκπεμπόμενα πρὸς ἐξαπάτησιν καὶ ἀπώλειαν* (Iren. I 3, 4) et non modo paganos, sed etiam Christianos invadunt inspirantque, cf. quae Iren. I 13, 3 sq. refert de Marco, Valentini discipulo, qui prophetarum scholam habebat: *εἰδὸς δὲ αὐτὸν καὶ δαίμονά τινα πάρεδρον ἔχειν, δι' οὗ αὐτὸς τε προφητεύειν δοκεῖ καὶ ὕσας ἀξίας ἡγεῖται μετόχους τῆς χάριτος αὐτοῦ, προφητεύειν ποιεῖ. μάλιστα γὰρ περὶ γυναικας ἀσχολεῖται καὶ τούτων τὰς εὐπαρήφρους καὶ περιπορήφρους καὶ πλουσιωτάτας, ἃς πολ- λάκις ὑπάγεσθαι πειρώμενος κολακεύων φησὶν αὐταῖς· μεταδοῦναί σοι θέλω τῆς ἐμῆς χάριτος, ἐπειδὴ ὁ πατὴρ τῶν ὕλων τὸν ἄγγελόν σου διὰ παντὸς βλέπει πρὸ προσώπου αὐτοῦ . . . προφητεύειν οὐχ ὑπὸ Μάρκου τοῦ μάγου ἐγγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλ' οἷς ἂν ὁ θεὸς ἄνωθεν ἐπιπέμψῃ τὴν χάριν αὐτοῦ, οὗτοι θεόδοτον ἔχουσι τὴν προφητείαν*¹. Falsae prophetiae exemplum habemus etiam apud Cyprian. epist. LXXV 10 (p. 48 sq.), ubi Firmilianus refert ad Cyprianum de muliere, quae duris temporibus vatis partes susceperat et tanta vi a daemone suo donata erat, ut *cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione posset*. Postea autem detectum esse adicit Firmilianus daemone mulieris commovisse presbyterum et diaconum, *ut eidem mulieri commiscerentur*. Miras denique de falso propheta res nobis tradit Psell. XV (p. 53 sq.): vir quidam ita vates factus est, ut, postquam a Libyo mago ad prophetiam consecratus est, daemon aliquis sub corvi specie ei advolaret et per os in eum intraret.

¹ Cf. A. Hilgenfeld *Ketzergeschichte des Urchristentums* (Leipzig 1884) p. 370.

Ut daemones, qui operantur in falsis prophetis, ita omnino omnes daemones mendaces spiritus sunt, quorum maxime interest errorem propagare hominesque a veritate avertere¹. Ita fit, ut omnes, qui Christi doctrinam non amplectuntur, a daemone invasi habeantur, cf. recognit. IV 17 (p. 37), Origen. in num. hom. XXVIII 8 (p. 43 sq.), Cyprian. ad Demetr. XV (p. 47). Primum igitur pagani in his daemoniacis numerantur, eoque magis, quod, cum de deorum immolatis degustaverint, daemonum convivae facti sunt. Cf. I. Cor. X 20: ἀλλ' ὅτι ἢ θύουσιν τὰ ἔθνη δαιμονίοις καὶ οὐ θεῶν θύουσιν· οὐ θεῶν δὲ ἡμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. Recognit. II 71 (p. 36) et Origen. c. Cels. VII 4: τὸ μὲν γὰρ εἰδωλόθυτον θύεται δαιμονίοις· καὶ οὐ χροῖ τὸν τοῦ θεοῦ ἀνθρώπον κοινωνὸν τραπέζης δαιμονίων γίνεσθαι. His quoque daemonibus paganos possidentibus effici Christianis persuasum erat, ut a paganis tam vehementer vexarentur: Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Origen. c. Cels. VIII 43 (p. 42), Lactant. div. instit. V 22 (p. 52).

Deinde etiam haeretici, qui iam mature existebant et tanto ecclesiae detrimento erant, ut magis quam pagani Christianae religioni intensi dicerentur (Cyprian. sent. episcop. 37, p. 48), daemonem habere putabantur; ita Iren. I 16, 3 (p. 34) Marci gnostici discipulos possessos appellat a malis daemonibus. Quae cum ita se haberent, haeticos et paganos, si Christianorum sacris initiari volebant, a malis suis daemonibus liberari opus erat, quod perficiebatur baptis- mate, cf. Kroll *Alte Taufgebräuche* p. 36; infra p. 103 sq.; quin mos fuisse videtur haeticos in ecclesiam redeuntes non modo baptizare, sed etiam exorcizare: Cyprian. sent. episcop. 8, 31, 37 (p. 48)².

Diabolus autem cum malis suis daemonibus non modo errorem propagare, sed etiam homines ad peccatum adducere studet, cf. Herzog-Hauck *Realencyklop. f. prot. Theol. u. Kirche* IV p. 409. Itaque omnes, qui peccatum committunt, diaboli

¹ Cf. de hac doctrina orta et diffusa Cumont l. s. p. 184 sqq.

² Aetheriae peregr. ad loca saneta XLVI 1: *consuetudo est enim hic talis, ut qui accedunt ad baptismum per ipsos dies quadraginta, quibus ieiunatur, primum mature a clericis exorcizentur.*

socii facti¹, sanctum dei spiritum, qui prius in iis fuit, eiciunt et malum daemonem recipiunt: Origen. in num. hom. XXVII 8 (p. 43 sq.), in Iud. hom. III 4 (p. 45), in Ierem. select. XXIII 24 (ibid.), vel etiam plures, *quia non singula singuli homines habent vitia*: Origen. in Ios. hom. XV 5 (p. 44)², quamobrem Valentinus gnosticus apud Clem. Alex. strom. II p. 409 peccatoris animum elegantissime comparat cum diversorio, in quo habitant homines impudici. Rectissime igitur concluderunt simpliciores illi Christiani apud Origen. de princip. III 2, 1 (p. 42sq.) peccatum non esse, nisi diabolus eiusque daemones ad peccatum illicerent.

Graeci, ut supra p. 58sq. summam exposui, hominis cum numine coniunctionem, i. e. summum quod omnis religio praebere potest bonum, sentiebant in ecstasi et efficiebant mysteriis, quorum permulta ut mysteria Attidis, magnorum Samothracae deorum, Zagrei, ut videtur etiam Mithrae illam cum numine conciliationem sacro quo deus ipse edi credebatur convivio sensibus subiciebant; cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 102sq. Hanc Graecorum opinionem ut paganam Christiani refutabant, ut suam ipsorum, sit venia verbo, *ἰερόν μανίαν* commendarent. Rectam enim prophetiam non nisi in ecclesia exerceri et ab eo sancto dei spiritu evocari Christiani dicebant, qui iam Veteris Testamenti prophetas inspiraverat, cf. quae supra dixi de falsa prophetia et act. Apost. XV 32: *Ἰούδας τε καὶ Σίλας καὶ αὐτοὶ προφητῶν ὄντες διὰ λόγον πολλοῦ παρεκάλεσαν τοὺς ἀδελφοὺς καὶ ἐπιστήριξαν*. I Cor. 11, 4sq.: *πᾶς ἀνὴρ προσευχόμενος ἢ προφητεύων κατὰ κεφαλῆς ἔχων κατασχύνει τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. πᾶσα δὲ γυνὴ κατευχομένη ἢ προφητεύουσα ἀκαταλύτω τῇ*

¹ Simile aliquid invenimus etiam in Graecorum philosophia: Porphyrius ad Marc. p. 281, 24 (p. 22) eos tantum homines miseros esse contendit, qui animum fecerint *ἐνδιαιτήματα πονηρῶν δαιμόνων*.

² Homines complures daemones habentes saepius occurrunt in Christianorum litteris: daemoniacus Gerasenus vexatur a multis daemonibus, quorum nomen apud Marc. V 9 (p. 29) et Luc. VIII 30 (p. 30) est *legio*; Matth. XII 43 sq. (p. 27sq.) docet in hominem, qui ad peccatum redierit, non modo intrare veterem peccati daemonem, sed una cum eo septem alios nequiores venire; ex Maria Magdalena septem daemones exierunt: Luc. VIII 2 (p. 30).

κεφαλή κατασχύνει τὴν κεφαλὴν αὐτῆς. Cf. etiam act. Ap. XXI 9sq. et I. Cor. XIV 1sq. Eundem autem spiritum sanctum semper habitare non modo in tota dei civitate, sed etiam in unoquoque Christiano iam dudum credebatur. I. Cor. VI 15sq.: οὐκ οἴδατε, ὅτι τὰ σώματα ὑμῶν μέλη Χριστοῦ ἐστίν, . . . ἢ οὐκ οἴδατε, ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν καθὼς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου πνεύματος ἐστίν, οὗ ἔχετε ἀπὸ Θεοῦ, καὶ οὐκ ἐστὶ ἐαυτῶν; Hebr. VI 4sq.: ἀδύνατον γὰρ τοὺς ἁπαξ ἠρωτισθέντας γενεασμένους τε τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανίου καὶ μετόχους γενεθθέντας πνεύματος ἁγίου . . . καὶ παραπεσόντας πάλιν ἀνακαινίζειν εἰς μετάνοιαν. Et deum inesse in homine apud Christianos quoque convivio sacro significabatur. Nam Christum ipsum in eucharistia sumi ab initio in ecclesia credebatur. Ioann. VI 53sq.: εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σὰρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἶμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. ὁ τρώγων μου τὴν σὰρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἔχει ζωὴν αἰωνίαν, καὶ γὰρ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ. ἡ γὰρ σὰρξ μου ἀληθὴς ἐστίν βρωσις, καὶ τὸ αἶμά μου ἀληθὴς ἐστίν πόσις. I. Cor. X. 16sq.: τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας, ὃ εὐλογοῦμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν; τὸν ἄρτον, ὃν κλύμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν; Ibid. XI 27sq.: ὥστε ὅς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ κυρίου ἀναξίως, ἔνοχος ἔσται τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου. δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω. Quod ad nostra tempora catholicorum sacrorum fundamentum est, cf. Wetzer-Welte *Kirchenlexik.* I 594sq.

Iam redeamus de caelo ad inferos et quaeramus, quid Christiani crediderint de corporis malis a daemonibus motis. Minime est mirum, quod Christiani in hac quoque re aequalium opinionem sequebantur, praesertim cum apud Iudaeos haec superstitione magnopere floreret, cf. A. Gfrörer *Das Jahrhundert des Heils, Kritische Geschichte des Urchristentums* II (Stuttgart 1833) p. 410sq. Et invenimus in Christianorum litteris multos locos, quibus morbos a daemonibus effectos esse dicitur. Apud Matth. IX 32sq. (p. 27) et Luc. XI 14sq. (p. 30) Iesus eicit δαιμόνιον ex homine muto; eodem modo sanatur homo caecus et mutus apud Matth. XII 22 (p. 27);

apud Luc. XIII 10 sqq. mulier quaedam liberatur a spiritu infirmitatis, qui eam faciebat inclinatum. Eandem corporis morborum causam adferunt patres ecclesiastici velut Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Tertull. apolog. XXII (p. 34 sq.), Lactant. div. instit. II 15 (p. 51), Psellus XIII (p. 52 sq.); etiam mortem inferri hominibus a daemonibus possidentibus docet Tertull. de anim. LVII (p. 35 sq.): ἀώρων et βιαιοθανάτων operationem ita explicandam esse, ut non animae vim habeant, sed daemones, qui in iis fuerint eosque interfecerint.

II. De daemonibus

Numina, quae Christianorum opinione possessionem movent, sunt diabolus eiusque mali daemones, quae numina Christiani a Iudaeis, Iudaei vero maxima ex parte a Persis receperunt, cf. W. Bousset *Die Religion des Judentums im newtestamentl. Zeitalter* II (München 1906) p. 483 sqq.; Cumont l. s. p. 185 sq.; de tota quaestione copiose actum est a J. Weiß in IV. volumine encyclopaediae Herzogianae p. 408 sqq. Iam quaeramus, qui fuerint hi Iudaeorum et Christianorum daemones. Primum in iis numerandi sunt gigantes, quos filiae hominum conceperunt ex dei filiis (gen. VI 1 sqq.) et numina, quae gigantes ex corporibus suis ediderunt (Henoch XV). Daemones etiam facti sunt mali angeli, qui cum contra deum exsurgerent, deiecti sunt opinioque erat Adam ipsum daemones genuisse, cf. Herzog-Hauck l. s.; deinde daemonibus adscribebantur omnes paganorum dii, quos iam psalmista (ps. XCI 6, XCVI 5) appellat δαιμόνια; fuerunt etiam, qui crederent mortuorum animas esse daemones: Flav. Ios. bell. Iud. VII 6, 3 (p. 8) et Iustin. apolog. I 18 (p. 31), quam sententiam refutat Tatianus, adv. Graec. XVI (p. 32). Ut denique Graeci morbos ipsos in numinibus numerabant, ita Iudaei et Christiani animi et corporis vitia malos daemones esse arbitrabantur, cf. Gfrörer l. s. p. 399 sq.: apud Luc. XIII 10 sqq. πνεῦμα ἀσθενείας eicitur; apud Matth. XII 43 sqq. (p. 27 sq.) peccata sunt mali daemones, qui intrant in hominem nequam; apud Luc. VIII 2 (p. 30) ex Maria Magdalena septem daemonia exierunt;

Origen. in Ios. hom. XV 5 (p. 44) et Pistis Sophia (p. 50sq.) veram horum daemonum doctrinam statuunt. Etiam longius quam Graeci Christiani et Iudaei in hac superstitione progressi sunt. Opinabantur enim daemones ipsos eodem morbo laborare, quem hominibus infligerent; ita Iesus Christus apud Luc. XI 14 (p. 30) expellit πνεῦμα, quod mutum erat. et ex hoc demum tempore δαίμονες ἄλαοι et δαίμονες ζωοί in litteris nobis obviam fiunt ut apud Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.) et Psell. XIII (p. 52 sq.).

Popularis superstitio daemonibus etiam certa domicilia attribuebat; tempore enim, quo hominibus non adhaerent, versantur in monumentis, cf. Marc. V 1 (p. 28 sq.)¹ vel ruinis, in locis desertis, cf. Ies. XIII 21, XXXIV 14, Bar. IV 34, Matth. XII 43 (p. 27 sq.), et immundis, cf. Gfrörer l. s. p. 408 sq.; Schwally *Semitische Kriegsallertümer* p. 67 sq.

Non omnibus autem nocere possunt daemones; nam ii tantum operationem eorum sentiunt, qui peccant vel non rectam fidem habent, cf. Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.): epilepsiae daemon opperitur lunae σχηματισμοῦς, ut invadat τὸν διὰ τινος αἰτίας παραδιδόμενον αὐτῷ καὶ μὴ ποιήσαντα ἑατὸν ἄξιον φρονοῦς ἀγγελικῆς. Lactant. div. instit. II 16 (p. 51): daemones detrimento afficiunt eos, quos manus dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis. Hoc modo fit, ut lapsi eo castigari existimentur, quod, postquam desciverunt, ab immundis spiritibus corripuntur (Cyprian. de laps. XXVI, p. 47), quam opinionem confirmare studet Cyprianus iis, quae narrat ibid. XXIV (p. 47): mulier, quae deorum immolata gustavit, ab immundo spiritu immunda correpta laniavit dentibus linguam . . . nec diu superesse postmodum potuit, dolore ventris et viscerum cruciata defecit².

¹ Certe ea de causa Iudaei Christianique hanc habebant opinionem, quod mortuorum animas in daemonum numero reponcbant, cf. Roscher *Abh. d. sächs. Ges. d. Wiss.* XVII p. 41, 111.

² Nostris quoque temporibus sunt homines eruditi, qui diabolum ipsum hominibus interdum apparere erant eosque potissimum ab eo vexari, qui alieni sint a veritate. Ita nuper legi in annual., qui dicuntur *Salesianische Nachrichten*, huius anni volumine p. 256 (agitur de religione ferae cuiusdam gentis): *Das Interessanteste . . . war, daß der Teufel häufig unter sie kam und sich ganz familiär mit ihnen unterhielt. Sicher ist, daß er vor*

III. De Christianorum possessionis remediis

A. De remediis ab ecclesia comprobatis

Paganorum remedia, de quibus supra verba feci, Christianis maximae fuisse offensionis per se intellegitur; nempe magia habebatur *fallacia multiformis, lues mentis, totius erroris artifex, salutis et animae vastatrix, secunda idolatria* (Tertull. de anim. 57), in qua daemones operantur, cf. Tatian. adv. Graec. XVII: *ὡσπερ γὰρ οἱ τῶν γραμμῶν χαρακτῆρες, στίχοι τε οἱ ἀπ' αὐτῶν οὐ καθ' ἑαυτοὺς εἰσι δυνατοὶ σημαίνειν τὸ συνταττόμενον, σημεῖα δὲ τῶν ἐννοιῶν σφισιν ἄνθρωποι δεδημιουργήκασιν παρὰ τὴν ποιὰν αὐτῶν σύνθεσιν γινώσκοντες, ὅπως καὶ ἡ τάξις τῶν γραμμῶν ἔχει νενομοθέτηται· παραπλησίως καὶ τῶν ῥιζῶν αἱ ποικιλίαι, νεύρων τε καὶ ὀστέων παραλήψεις οὐκ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰς δραστικαὶ τινές εἰσι, στοιχειώσεις δὲ ἐστὶ τῆς τῶν δαιμόνων μοχθηρίας, οἱ πρὸς ἕπερ ἕκαστον αὐτῶν ἰσχύει ὠρίκασιν. ἔπει δ' ἂν παρελημμένην ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων θεάσονται τὴν δι' αὐτῶν ὑπηρεσίαν, ἐπιλαμβάνοντές σφισιν αὐτοῖς δουλεύειν τοὺς ἀνθρώπους ἀπεργάζονται.* Cf. etiam Origen. c. Cels. I 68 (p. 40). At Christiani, cum eodem modo atque aequales homines a numinibus invadi posse crederent, remedia haberent necesse erat, quibus in remediis illustrandis saepius cognoscetur paganorum usuum formam quidem repudiatam, rem receptam et, ut ita dicam, Christiano colore imbutam esse.

Primum quaeramus, quid Christiani putaverint de incantamentis. Paganorum incantamenta eo niti supra vidimus, quod verbis tanta vis inesse existimabatur, ut is, qui rite formulis uteretur, numina, cuiuscumque generis sunt, sibi

der Menschwerdung Christi der „Fürst dieser Welt“ war, wie ihn Jesus Christus selbst nannte. Es ist also nicht zu verwundern, wenn er sich dort, wo das Evangelium noch nicht hingedrungen ist, noch als unumschränkter Herrscher zeigt. Mir haben dieses Indianer von so scharfsinnigem u. zuverlässigem Geiste beteuert, daß ich nicht anders kann, als ihren Aus-sagen Glauben zu schenken. Unus ex fidis his hominibus narravit, daß Czortu (ita appellatur diabolus) immer plötzlich inmitten einer Versammlung von Indianern erschien und nach einer gewissen Zeit wie Rauch verschwand, ohne daß es jemand gewahrte noch wußte, wohin er ginge etc.

subicere posset. Hanc verborum virtutis opinionem Christiani ita sequebantur, ut sua ipsius sacra nomina in exorcismis invocarent, cf. Heitmüller *Im Namen Jesu: Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments* (Göttingen 1903) I 2 p. 332 sq. Primum igitur usitatum esse videmus nomine unius et veri dei daemones adiurare: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33); Theophil. ad Autolyc. II 8 (p. 36), qua ratione etiam Iudaeorum exorcistas non frustra daemones incantare patres ecclesiae confirmant: Iustin. d. c. T. LXXXV (p. 32); Iren. II 6, 3 (p. 34). Deinde cum evangelia multis locis Christum ipsum daemones expellentem inducerent (Matth. IV 24 VIII 16. 28 IX 32 XII 22. p. 27; XVII 14, p. 28; Marc. I 23, *ibid.*; III 11, *ibid.*; V 1, p. 28 sq.; IX 14, p. 29; Luc. IV 33 VIII 2 VIII 26 XI 14, p. 30), mos exstitit in nomine Iesu Christi exorcizare daemones. Haec incantandi ratio, quam Paulus iam adbibet in *παιδίσκιον* illam (act. Apost. XVI 18, p. 30), apud Christianos maxime florebat: Iustin. apol. II 8 (p. 31); Origen. c. Cels. I 25 (p. 40), I 67 (*ibid.*); Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.), ut re vera acciderint, quae Christus praedixit apud Matth. VII 22: *πολλοὶ ἔροῦσίν μοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ· κύριε κύριε, ὃ τῷ σῷ ὀνόματι ἐπροσηγυρεύσαμεν καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δαιμόνια ἐξεβάλομεν καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δυνάμεις πολλὰς ἐποιήσαμεν*; Quantum autem Iesu Christi nomen valere ubique creditum sit, optime inde probatur, quod aliarum quoque religionum exorcistae eo utebantur: apud Marc. IX 38 (p. 30) et Luc. IX 49 (*ibid.*) Ioannes queritur, quod homo, qui Christi non sit sectator, in Iesu nomine daemones eicit. Cf. etiam miram illam narrationem act. Apost. XIX 13 sqq. (p. 31): septem filii principis Iudaeorum sacerdotis, qui exorcistarum artem exercent, adiurant daemonem quendam per Iesum, *ὃν Παῦλος κηρύσσει*; daemon autem aegre fert hanc incantationem et gravissime verberat exorcistas. Vide et pap. Par. (p. 11 med.), ubi invocatur Iesus, deus Hebraeorum.

Formula modo memorata ita produci solebat, ut quaedam sacrae historiae res Christi nomini adicerentur: Iustin. apol. II 6 (p. 31); d. c. T. XXX (p. 32), II (*ibid.*), LXXXV (*ibid.*); Origen. c. Cels. I 6 (p. 39).

Cum paganorum magi verborum vi confisi incantamenta sua utique proficere iactarent, Christiani semper persuasum habebant daemonum eiciendi facultatem non nisi donari a deo ipso omnium rerum creatore: ita orta sunt ea incantamenta, quae constant ex orationibus. Hoc quoque genus, quod vulgo deducebatur ex Matth. XVII 20: *τοῦτο δὲ τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται, εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ* (Origen. comm. in Matth. XIII 7, p. 45 sq.; Psell. XIII, p. 52 sq.), maximo apud Christianos usui erat; orationes adhibet quilibet Christianus, cum daemones fugare vult: Iren. II 31, 5 (p. 34), Ps. Clem. ad virg. I 12 (p. 36), Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), VII 67 (ibid.), comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.), precantur ad deum Christianorum exorcistae i. e. viri, qui posteriore aetate ipsi exorcizandi negotio praefecti erant¹: Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 83), episcopus adit deum orationibus, ut catechumenos a daemonibus liberet: can. Hippol. CVIII (p. 49 sq.), quin etiam Origen. comm. in Matth. XIII 7 (p. 46) ab exorcismis omnino se abstinere Christianis praescribit, et sola oratione uti².

Iam vertamur ad actiones. Christianorum quoque opinione is, qui singulari in daemones vi est praeditus, mala haec numina fugare potest sola sui ostensione: Marc. III 11 (p. 28) refert daemones, cum Christus iis appareret, humi procubuisse; et adspiciendo: Ps. Clem. hom. IX 19 (p. 38) hanc facultatem iis attribuit, qui, postquam baptizati sunt, non peccant et deum esse credunt.

Etiam eo daemones eiciuntur Christianorum ritu, quod incantantis *πνεῦμα* transfertur in daemonicum, quae res efficiebatur sufflando, cf. supra p. 81 sq.: in baptisate afflantur catechumeni (can. Hippol. CX, p. 50); huc spectat etiam manus impositio, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 119: ita iam Christus *πνεῦμα* illud *ἀσθενείας* fugat apud Luc. XIII 13 et omnino saepissime aegrotis medetur, ut apud Matth. VIII 3; Marc. I 49; Luc. IV 40, V 13; ab

¹ De hac re accuratius infra p. 108 sq.

² Tales preces usque ad medium quod vocatur aevum et ultra adhibebantur, cf. F. Pradel *Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters, Rel.Gesch. Vers. u. Vorarb.* III 3.

exorcistis etiam manus impositiones adhibitas esse docent Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.) et Cyprian. sent. episcop. XXXVII (p. 48). — Cf. etiam O. Weinreich *Rel.Gesch. Vers. u. Vorarb.* VIII 1 sqq.

Crucis signum daemonibus adversum esse manifestum videbatur: Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.), quo modo fiebat, ut hoc signo daemones a se amoliri solerent Christiani: Lactant. l. s.¹

Deinde daemoniaci liberantur ieiuniis adhibitis: Matth. XVII 21 (p. 28); Ps. Clem. hom. IX 10 (p. 38); Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.), comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.); Psellus XIII (p. 52 sq.), de qua doctrina, cum optime demonstrat, quomodo Christiani antiquam superstitionem in suam religionem recipere et commutare soliti sint, copiosius disserere operae pretium esse puto. Antiquitus opinionem fuisse supra p. 61 sq. vidimus daemones una cum cibis in hominum corpora intrare, quam sententiam Christiani ita sequebantur, ut dicerent eos, qui, dum viderentur *necessaria naturae velle implere*, non tenerent *modum per nimietatem*, daemonibus in se ingrediendi facultatem dare, cum sobrii homines a daemonibus tuti essent: Ps. Clem. recogn. IV 16 (p. 37). Ex superstitione, de qua est quaestio, oriebatur per se illud: cibis se abstinere, i. e. ieiunare, cf. supra p. 62; ieiunare autem in bonis operibus numerandum est, quae quo plura perficiuntur, eo magis diabolo molesta sunt: Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.). Sequebatur ergo, ut illud ieiunandi remedium ab initio certe ad defendendum, minime ad eiciendum spectans etiam a possessis (Ps. Clem. hom. IX 10, p. 38; Origen. l. m. s.; Psellus XIII, p. 52 sq.) et, qua re veteris opinionis sententia plane conturbata est, etiam ab exorcistis adhiberetur: Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.).

In permultis paganis et praecipue in Iudaeis sacris lationes adhibitas esse constat, quibus, cum aquae ab antiquissimis temporibus lustrandi vis inesse crederetur, omnis generis mala ablui putabatur; cf. Riess, Pauly-Wissowa s. v.

¹ Idem certe perficere vult, quod praecipitur in can. Hippol. CX, p. 50: episcopus signet . . . pectora et frontes, aures et ora baptizandorum.

Aberglaube I p. 44; Kroll *Alte Taufgebräuche* p. 30 sq. Hunc antiquissimum ritum etiam Christiana religio usurpabat baptismati suo, quo modo factum esse nemo negabit, ut baptismata ad daemones fugandos aptum haberetur: pagani, si baptizantur, liberi fiunt a daemonibus suis (Ps. Clem. hom. IX 8, p. 37 sq.; recognit. II 71, p. 36 sq.), idemque fit haereticis (Cyprian. sent. episcop. VIII, p. 48; XXXI, *ibid.*; XXXVII, *ibid.*); quin etiam maiorem quam exorcismus vim habet baptismata sententia Cypriani (epist. LXIX 15, *ibid.*).

Fides singularem in Christianorum exorcismis obtinet locum. Iam Matth. XVII 14 sqq. (p. 28) narrat Iesu Christi sectatores lunaticum sanare non potuisse *διὰ τὴν ὀλιγοπιστίαν*, et recta fides iterum atque iterum praescribitur et exorcistis: paganorum exorcistae nihil efficiunt, quod rectam fidem non habent (Ps. Clem. ep. ad virg. I 12, p. 36); is, qui Christianorum mysteriis initiatur, alios a daemonibus liberare potest (Ps. Clem. hom. IX 8, p. 37 sq.); saepissime Christianorum exorcismi bene processerunt, maxime cum exorcistae in recta fide versabantur (Origen. c. Cels. I 6, p. 39); quo plus *fidei capacis* in pectus adferimus, eo maior est nostra exorcizandi gratia (Cyprian. ad Donat. V, p. 47); daemones aut gradatim aut statim fugiunt, prout exorcistae fides adiuvat adiurationem (Min. Fel. Octav. XXVII, p. 33); et possessis: daemones eiciuntur ex homine, qui est *δυνατὸς ἐν ταῖς λογικαῖς περὶ τῆς πίστεως ἀποδείξουσιν* (Origen. c. Cels. VII 4, p. 42); quo maior est possessi fides, eo facilius sanatur (Cyprian. l. m. s.). Cum hoc praeceptum certe fluxerit ex experientia — scimus enim, quantopere referat eum, qui a numine invasum se putat, fidem remediorum, quae adhibentur, sibi suggerere¹, ea quae legimus apud Ps. Clem. recogn. IV 17 (p. 37), hom. IX 11 (p. 38) plane doctrinam redolent: fides una apta est, quae possessis medeatur, daemonesque in iis tantum corporis partibus manent, in quibus impietatis aliquid restat.

¹ Cf. O. Stoll *Suggestion u. Hypnotismus in der Völkerpsychologie*² (Leipzig 1904) p. 415; *Journal f. Psychologie u. Neurologie* 1904 p. 84 sqq.; G. F. Most *Encyklopädie der gesamten medizinischen Praxis* II (Leipzig 1834) s. v. Periamma p. 318 sq.; B. Stern *Medizin, Aberglaube u. Geschlechtsleben in d. Türkei* I p. 299.

Etiam res daemonibus adversas habebant Christiani. Ut in act. Apost. XIX 12 Pauli *σοῦδάκια* et *σιμυζήθια* possessis imposita daemones fugant, adhuc quoque sanctorum reliquias magnam vim habere catholici putant. Cruce signando diabolus propulsare morem fuisse supra vidimus; idem efficiebatur Christianorum opinione eo, quod effigies Christi de cruce pendentis homini affigebatur: Origen. in exod. hom. VI 8 (p. 43).

Haec fere erant remedia ab ecclesia comprobata, quorum singulari virtuti et facultati laudandae patres ecclesiae abunde satisfaciunt. Paganorum formulae videntur prava curiositas (Iren. II 31, 5, p. 34), inanum verborum turba (Ps. Clem. ep. ad virg. I 12, p. 36), quae vel nulli usui sunt (ibid.), vel eos tantum daemones fugare possunt, qui a magis ipsis missi sunt (Iren. II 31, 2, p. 34). Christiana vero remedia innumerabiles possessos sanaverunt (Tertull. ad Scap. IV, p. 35), tantumque valent, ut mali quoque homines prospere iis usi sint (Origen. c. Cels. I 6, p. 39). Saepius accidisse dicit Iustinus apol. II 6 (p. 31), ut paganis exorcismis nihil proficientibus Christiani succederent, et Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.) paganis obicit, quod daemones, si in templo Iovis, vel Aesculapii, vel Apollinis nomine illorum deorum invocato adiurentur, non pareant. Verane haec sunt? Equidem libenter concedendum esse patribus puto Christianos saepius plus effecisse paganis, quod inter omnes excelebant singulari sua fide, cui, ut supra vidimus, tam multum attribuendum est in possessionis superstitione. Deinde quod exorcismos in deorum templis dictos nihil proficere contendit Lactantius, non errat. In templis enim magia, quae, quamvis magnam omnes ei attribuerent vim, a deorum cultu prorsus aliena habebatur, certe nunquam exercebatur et remedia, ubi non adhibentur, nihil valere posse nemo est quin credat.

B. De Christianis magiae cultoribus

Magiam vanam esse ut demonstrarent, Christianos enixe operam dedisse supra vidimus. Hostis autem, quem profligare studebant Christiani, impetus maior erat, quam ut uno ictu repelleretur, tantumque aberat, ut Christiani magiam funditus

exstirparent, ut ipsi hoc malo inficerentur, quae res eo facilius accidit, quod Iudaei quoque diligentissime magiam exercebant. Incantationes, quarum permultas Salomo ut praeclarissimus magus tradidisse dicebatur, maximo usui erant, cf. Gfrörer l. s. p. 412 sqq.; res magicas adhibent in exorcismis et pro amuletis: Flav. Ios. bell. Iud. VII 6, 3 (p. 8) mentionem facit radicis magicae prope Hierosolyma repertae, quae daemones fugat, ant. Iud. VIII 2, 5 (p. 7 sq.) laudat radicem a Salomone commendatam, cf. H. H. Spoer *Notes on jew. amulets*: I. B. L. 23, 97—105; deinde antiquitus apud eos opinionem fuisse memoratu est dignum daemones mago servire eiusque voluntati satisfacere cogi posse (cf. Gfrörer l. s. p. 410 sqq.), ad quam superstitionem certe referendum est illud Pharisaeorum: Christus non eicit daemones nisi per Beelzebul, principem eorum (Matth. IX 34, p. 27; XII 24, ibid.; Marc. III 22; Luc. XI 15, p. 30); Iudaeorum denique exorcistae, qui posteriore aetate per Romanorum imperium vagabantur (cf. Marc. IX 38, p. 30; Luc. IX 49, ibid.; act. Apost. XIX 13, p. 31; Harnack *Mission und Ausbreitung des Christentums* I p. 110), non aliter se gerebant ac pagani (Iustin. d. c. T. LXXXV, p. 32), cuius rei clarissimum profert exemplum Flav. Ios. ant. Iud. VIII 2, 5 (p. 7 sq.): Eleazar quidam coram Vespasiano, filiis eius, praefectis multisque militibus daemoniacum ita sanavit, ut primum naribus eius anulum admovent, in quo condita est radix a Salomone praescripta, deinde, postquam daemoniacus procubuit, carmen Salomonicum diceret daemonemque vas aqua repletum subvertere iuberet¹. Ita factum est, ut Christiani magia porro uterentur, quae res maxime inde intellegitur, quod primis statim p. Chr. n. saeculis homines existebant, qui, quamquam Christi nomen prae se ferebant, aperte se magos esse profitebantur, i. e. gnostici, qui quomodo daemones eiecerint paucis locis explanare licet. Hippolyt. IX 14 (p. 39) et 16 (ibid.) refert gnosticos adhibuisse ἐπιλόγους; Plotinus XXX 14 (p. 22) iis obicit, quod morbos ut daemones eicere se profiterentur, et Celsus apud Origen. c. Cels. VI 39 et 40 (p. 41 sq.), quod homines indoctos

¹ Cf. etiam de Iudaeorum arte magica A. Dieterich *Abrahas* p. 141 sq. et P. Blau *Altjüdisches Zauberverwesen* passim.

decipere studentes varias magiae species exercerent et daemones evocarent nominibus barbaris. Gnosticorum quidem doctrinas extinguere potuit ecclesia, non magiam ab illis tantopere elatam. Per totum enim medium aevum usque ad nostra tempora permulti magiae usus servabantur, qui, quamquam in publicum utique non prodibant, in occulto eo maiore cum studio adhibebantur. Hic quoque pauca exempla afferre sat est. Ex medio aevo habemus tres preces contra sagittam diaboli, quae praeter dei nominis invocationes aliasque res Christianas permulta continent verba magica; prima exstat in cod. Bonn. 218 (66 a), fol. 49^r (apud Heim l. s. p. 551), altera servatur in cod. Monac. lat. no. 100 ed. Roeckinger *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte* VII p. 319, cf. Heim l. s., tertiam nobis tradidit cod. Vindob. theol. 259, cf. Grimm *Deutsche Mythologie* II p. 1032 et Heim l. s.¹ Etiam millesimo octingentesimo quadragesimo septimo p. Chr. n. anno Syrius sacerdos Christianus composuit psalmodiarum usum magicum codice quodam manuscripto, quem edidit et in nostram linguam vertit C. Kayser *Gebrauch von Psalmen zu Zauberei*, *Zeitschr. d. deutschen morgenländ. Ges.* XLII (1888) 456sq. De psalmo 29 et 30 legimus (adfero codicis verba a viro docto Kayser conversa): *Ps. 29. Lies ihn über Rosenöl und salbe dich damit um eines bösen Geistes willen. Ps. 30. Lies ihn, und er vertreibt von dir den Bösen. Lies ihn 3 mal und schreib ihm für einen Besessenen auf, und wenn einer einen Dämon hat, lies ihn über Olivenöl und salbe seinen ganzen Leib damit* (plura exempla contulit Kropatscheck l. s. p. 29sq. et p. 39sq.).

IV. Quid daemones Christianorum opinione in exorcismis fecerint

In eo quoque rationem atque inclinationem temporum sequebantur Christiani, quod daemones ex hominibus exeuntes loqui et alias miras res perficere credebant. Daemones Christum esse filium dei confitentes saepius habemus

¹ Vide etiam Pradelii libellum supra p. 102 laudatum.

in evangeliiis, ita apud Matth. VIII 29 (p. 27), Marc. I 24 (p. 28), III 11 (ibid.), V 7 (p. 29), Luc. IV 33 (p. 30), VIII 28 (ibid.); daemones magna voce in exorcismis clamasse referunt act. Apost. VIII 7 (p. 30) et identidem patres ecclesiae: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Cyprian. id. non dii VII (p. 47), ad Demetr. XV (p. 47sq.), ep. LXIX 15 (p. 48), Lactant. div. instit. II 16 (p. 51sq.), V 22 (p. 52). Etiam colloquium cum daemonibus haberi posse opinio erat. Daemones hominis Geraseni rogant Iesum apud Matth. VIII 31 (p. 27), Marc. V 12 (p. 29), Luc. VIII 32 (p. 30), ut sibi facultatem in porcos intrandi faciat et Iesus concedit; daemon act. Apost. XIX 13sq. (p. 31) respondet exorcistis Iudaeis. Praecipue mos fuit daemonem, quis sit, interrogare: Tertull. apol. XXIII (p. 35), Theophil. ad Autolyc. II 8 (p. 36), Cyprian. ad Donat. V (p. 47), Lactant. div. instit. V 22 (p. 52), quod Christum iam fecisse narrant Marc. V 9 (p. 29), Luc. VIII 30 (p. 30). Gratissimum videlicet erat Christianis, si possessi habere se deum paganorum confitebantur: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), et dum responsum conveniens ferrent, exorcizabant Christiani: Tertull. de anim. LVII (p. 35sq.). Lux in tenebris videtur esse illud Origenis comm. in Matth. XIII 7 (p. 46): *μη ὀφελίζωμεν, μηδὲ ἐπερωτώμεν, μηδὲ λαλῶμεν ὡς ἀκούοντι τῷ ἀκαθάρτῳ πνεύματι.*

Denique vim exerceri a daemonibus in exorcistas non satis defensos similiter ac Graeci credebant Christiani, quod probatur act. Apost. XIX 13sq. (p. 31): Iudaeorum exorcistae, qui daemonem fugare conati sunt nomine Iesu Christi invocato, a daemoniaco invasi et tantopere verberati sunt, *ut nudi et vulnerati effugerent de domo illa.*

V. De exorcistis

Ex iis, quae dicunt Iren. II 31, 4: *οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταί, παρ' αὐτοῦ λαβόντες τὴν χάριν, ἐπιτελοῦσιν ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἰς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεὰν εἴληφε παρ' αὐτοῦ* et Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45sq.), ubi memorat *τοὺς ἔχοντας χάριν θεραπεύειν δαιμονῶντας, con-*

cludendum esse videtur eum tantum apud Christianos daemones expulisse, qui certam gratiam a deo acceperat. Quod si rectum esset, sequeretur praeter episcopum, qui ut summus ecclesiae exorcista et medicus omnes morbos sanare et satanam sub pedibus contere potest (can. Hippol. XVII sq., p. 49, cf. Achelis *Texte u. Unters.* VI 4 p. 153), paucos Christianos exorcistarum munere fungi. At res longe aliter se habet: unusquisque enim Christianus gratiam et facultatem daemones expellendi sibi vindicasse videtur, quod apertum fit ex patribus, qui omnes Christianos, si recte vivant, daemones fugare posse permultis locis confirmant: Justin. apol. II 6 (p. 31), d. c. T. LXXVI (p. 32), LXXXV (ibid.), Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Tertull. apol. XXIII (p. 35), XXXII (ibid.), ad Scap. II (p. 35), IV (ibid.), de coron. XI (ibid.), de idolatr. XI (p. 34), Ps. Clem. ep. ad virg. I 12 (p. 36), hom. IX 8 (p. 37 sq.), 16 (p. 38), Origen. c. Cels. I 6 (p. 39), I 46 (p. 40), VII 4 (p. 42), VII 67 (ibid.), VIII 43 (ibid.), Cyprian. ad Donat. V (p. 47), id. non dii VII (ibid.), Ps. Cyprian. de spectac. IV (p. 49). Tam magnus autem exorcistarum numerus in eo certe positus erat, quod omnes Christiani daemones fugare poterant. Magia enim erat arcana disciplina. cuius remedia solis initiatis nota saepius perdifficilia erant ad adhibendum, cum Christiani non haberent nisi ὀρκώσεις ἀπλουτέρας: Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), quibus etiam stultissimi homines facile uti valebant. Quod autem tam multi Christianorum exorcistarum munere fungebantur, et praecipue, quod plerumque ἰδιῶτα (Origen. l. s.)¹ id faciebant, Christianae doctrinae magnum periculum conflagabat; fieri enim potuit, ut ecclesia praestigiis favere diceretur et homines eruditos a se averteret (cf. Harnack l. s. I p. 126). Quae cum ita sint, certe non est negandum eo ipso consilio exorcismos certo cuidam ordini mandatos esse, ut exorcistarum numerus comminueretur et illud periculum tolleretur. Hic ordo, cum primum memoretur apud Origen. in Jos. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.) (apud Cyprianum iam saepius eius mentio fit: epist. XXIII, LXIX 15, p. 48 sq.), videtur esse institutus tertio demum p. Chr. n. saeculo, cf. Probst l. s.

¹ Idioten vertit F. Probst *Sakramente und Sakramentalien* p. 44.

Priusquam ad finem pervenimus, oculos referre licet ad erroris et superstitionis tenebras, quas peragravimus. Quod si facimus, hic atque illic lumina effulgere videmus, quae, ut caliginem pervincant, cupidissime contendunt. Nunquam enim deerant, qui hominibus persuadere conarentur non in deorum, sed in sua ipsorum natura possessionis causam positam esse iisque occurrerent, qui ex communi superstitione lucrum faciebant. Ita, ut pauca exempla afferam, Sophocles dicit Ai. v. 581 sq.: *οὐ πρὸς ἰατροῦ σοφοῦ | θρηνεῖν ἐπιφθὰς πρὸς τοιῶντι πῆματι*, et Lucianus in *Philops.* maximo ludibrio habet philosophos superstitiosos, qui miras de daemonibus eorumque operatione fabulas narrant. Inter hos autem falsae religionis inimicos praecipue excellebant medici: iam quinto a. Chr. n. saeculo Hippocrates librum composuit, quo veram caduci morbi causam detegere sibi proposuit, cf. p. 4, et hoc Hippocratis exemplum omnium aetatum medici secuti sunt¹. Hunc vero eruditorum impetum propulsare suamque opinionem rationibus confirmare studebant homines superstitiosi. Origenes l. s. epilepsiae impetus in certis lunae figuris factos ita explicat, ut dicat malos quosdam spiritus has figuras opperiri, et ea quidem mente, ut morbi causa a se in lunam transferatur hominesque decipiantur; Psellus l. s. esse quidem morbos concedit, qui quibusdam corporis conditionibus efficiantur, in eo autem medicos *μηδὲν εἰδότας ὑπὲρ τὴν αἰσθησιν* errare dicit, quod etiam *ἐν θουσιασμούς, μανίας, κατοχάς* in his morbis numerent. Etiam nostris temporibus hoc ignorantiae et scientiae proelium pugnatur et, dum ecclesia exorcismos dicet super daemones², non finietur. An possessionis opinio numquam ex mundo disperebit? *Ἀλλὰ θαρρώμεν . . . μέγα τῶν τοιοῦτων ἀλεξιφάρμακον ἔχοντες τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν ἐπὶ πᾶσι λόγον ὀρθόν* (Lucian. *Philops.* XL).

¹ Cf. Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.), Psell. XIV (p. 53).

² De pluribus exorcismis nuper factis refert B. Heyne *Über Besessenheitswahn bei geistigen Erkrankungen: Seelsorger-Praxis* XIV. Cf. praeterea A. Hellwig *Verbrechen und Aberglaube (Aus Natur und Geisteswelt 212)* p. 28 sqq.

Index nominum et rerum memorabilium

- acta Apost. 30
 actionibus expelluntur daemones
 81 sq. 102 sqq.
 aes 84
 Aeschylus 3
 Ἀγαθὸς Δαίμων 70
 alcedo hispida 86
 Alexander Aphrod. 22
 amuleta 80 sq. 82. 84, 2
 animae mortuorum vagantur cum
 Hecata 68 insaniam infligunt ho-
 minibus 71 sq.
 aquila 86
 argentum 84
 Aristophanes 5
 Ps. Aristoteles 9
 Artemis insaniae auctor 67. 69
 asinus 88
 aurum 84
 bacchatio daemonismi species 59
 baptisma expellit daemones 103 sq.
 bitumen 84
 castoreum 88
 cervi medulla 88 pellis ib.
 Ps. Clemens 36
 corporis molestiae possessionis species
 61 sq. 97 sq.
 Corybantes auctores insaniae 64
 panici terroris 65 *ἰεράς μανίας* 65
 eorum mysteria possessionem sa-
 nant 76
 crucis signum 103. 105
 Cyprianus 47
 Cyranides 16
 daemoniaci 92, 1
 daemonum opinio exeunte antiquitate
 aucta et mutata 73 sqq. daemones
 sunt timidi 78. 81 exeuntes loquuntur
 89. 107 sq. ulciscuntur exorcistas
 90. 108 complures daemones in uno
 homine 96, 2 daemones Christia-
 norum 98 sq. certa domicilia ha-
 bent 99 innocentibus non nocent 99
 δαίμονιζόμενοι 56. 92, 1
 δαίμονιόληπτοι 92, 1
 δαίμονῶντες 56. 92, 1
 δαίμων quid significet 69 sqq.
 Damascius 25
 Demosthenes 7
 Diogenes trag. 6
 Dionysi sacra daemonismi remedium 75
 ἐνεργούμενοι 92, 1
 ἔνθεοι 55 sq.
 epilepsia insaniae species 57. 93
 Euripides 3
 exorcistae paganorum 90 sq. Indae-
 orum 106 Christianorum 108 sq.
 fascinum 81
 febris insaniae species 57 sq. Febris
 possessionis numen 63
 ferrum 83
 fides Christiana daemonismi reme-
 dium 104
 Firmicus Maternus 23
 Flavius Josephus 7
 Geoponica 25
 haeretici possessi a daemonibus 95
 Hecate possessionis numen 67 sq. eius
 mysteria daemonismi remedium 75 sq.
 Hermias in Plat. Phaedr. 23
 Hesychius 25
 Hippocrates 4
 Hippolyti canones 49
 Hippolytus 38
 hirundinis cor 86
 Homerici versus amuleto usui sunt
 80 sq.
 hyaenae pellis 88 oculi ib.
 ieiunium 62. 103
 ἰερά μανία 58 sqq. 93 sq. Christia-
 norum 96 sq.

- incantationes 77 sqq. Iudaeorum
 106 Christianorum 100sq. scrip-
 tae 80sq.
 Ioannes Lydus 25
 Irenaeus 34
 Iustinus Martyr 31
κακοδαιμονίω (*κακοδαιμονίω*) 56sq.
κακοδαιμονία 57
κατεχόμενοι et *κάτοχοι* 56
 Lactantius 51
 laurus 85 lauri folia ib.
 leonis pellis 88
 loti medulla 85
 Lucas 30
 Lucianus 15
 lunares deae possessionis numina
 67sq.
 lupi dexter oculus 88 pellis ib.
 Lyssa possessionis numen 63
 magica ars posteriore aetate magno-
 pere florescens 76 a Iudaeis exer-
 citata 105 a Christianis 106sq.
 magicae res 82
 magici libri 76
 magna Mater daemonismi auctor 64
 eius sacra possessis medentur 75
 Manetho 21
Maria possessionis numen 63
 Marcus 28
 Matthaeus 27
 Mefitis possessionis numen 64
 Minucius Felix 33
 morbi ipsi possessionis numina 63sq.
 98sq.
 Nonnus 23
 nymphae possessionis auctores 65sq.
νυμφόληπιος 66
 oleagini rami 85
 Origenes 39
 Orphici hymni 9
 pagani possessi a daemonibus 95
 Pan daemonismi auctor 66sq.
 passer 86
 Paulus Aegineta 25
 pavonis sanguis 86
 peccatores possessi a daemonibus 95sq.
 Philostratus 20
 phocae cerebrum 88 coagulum ib.
 pellis ib.
 Pindarus 3
 Pistis Sophia 50
 plantae fictae 85, 1
 Plato 6
 Plinii medicina 25
 Plinius 7
 Plotinus 22
 plumbum album 84
 Plutarchus 8
 poëtarum possessio 60sq.
 Pollux 16
 Porphyrius 22
 possessionis numina 62sq.
 Psellus 52
 Ptolemaeus 16
 Quintus Smyrnaeus 23
 rhinoceros 89
 sal 84
 sanctorum reliquiae daemones fu-
 gant 105
 sanguis ad daemones eiciendos bi-
 bitur 87sq.
 scorpio 86
 Selene possessionis auctor 67. 68
 Sophocles 3
 subitus pavor insaniae species 58
 suffimenta daemones propulsant 83
 Synesius 23
 Tatianus 32
 Tertullianus 34
 Theophilus 36
 Timaeus lexic. 22
 vatum possessio 59sq.
 Vegetius 24
 vulturis cor 86
 Xenophon 6
 Xenophon Ephes. 19

BL Religionsgeschichtliche
25 Versuche und Vorarbeiten
R37
Bd.7
Heft.3

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

